T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MUHAMMED İKBÂL İLE İSLAM'IN YENİDEN İHYÂSI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AZİZE KÖSE

Tez Danışmanı

DR.ÖĞR. ÜYESİ CUMALİ KÖSEN

ÇANAKKALE – 2024

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MUHAMMED İKBÂL İLE İSLAM'IN YENİDEN İHYÂSI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AZİZE KÖSE

Tez Danışmanı

DR.ÖĞR.ÜYESİ CUMALİ KÖSEN

ÇANAKKALE – 2024

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

AZİZE KÖSE tarafından DR.ÖĞR.ÜYESİ CUMALİ KÖSEN yönetiminde hazırlanan ve 22**/01/2024** tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan "**MUHAMMED İKBÂL İLE İSLAM'IN YENİDEN İHYÂSI**" başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı**'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	**İmza**
Dr.Öğr.Üyesi Cumali KÖSEN (Danışman)	……
Doç. Dr. Bilal TAŞKIN	……
Dr. Öğr. Üyesi Hikmet ŞAVLUK	…….

Tez No : ……..

Tez Savunma Tarihi : 22/01/2024

……

Prof.Dr. Ahmet Evren ERGİNAL

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

22/01/2024

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Azize KÖSE
22/01/2024

TEŞEKKÜR

“Bu tezin gerçekleştirilmesinde, çalışmam boyunca benden bir an olsun yardımlarını esirgemeyen saygı değer danışman hocam Dr.Öğr.Üyesi Cumali KÖSEN ve çalışma süresince tüm zorlukları benimle göğüsleyen hayatımın her evresinde bana destek olan değerli aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.”

Azize KÖSE

Çanakkale, Ocak 2024

ÖZET

MUHAMMED İKBÂL İLE İSLAM'IN YENİDEN İHYÂSI

Azize KÖSE
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Dr.Öğr. Üyesi Cumali KÖSEN
22.01.2024,112

Muhammed İkbâl Pakistan denilince akla gelen ilk isimlerden biridir. Yaşadığımız toplumda ve sonrasında adından söz ettirmek ancak eserleri ve fikirleriyle tesir edenlere münhasırdır. Muhammed İkbâl'i farklı kılan en önemli özelliği İslam terbiyesi ile dini ve manevi yönünü kuvvetlendirirken Batı dünyasının felsefi görüşleri ile fikri ve entelektüel yönünü geliştirmesidir. İkbâl'in Müslümanlarda gözlemlediği vahiyden uzaklaşmaları neticesinde duyduğu üzüntü şair olmasının sebeplerinden biri olmuştur. Şiir, makale ve konferansları ile Müslümanları ihya etme çabası içinde bulunmuştur.

İkbâl dünyaya geliş amacını çözümleyerek evvela kendi kimlik gelişimini inşa etmiştir. Geniş bir bakış açısına sahip olan İkbâl'in hayatının merhalelerinde birbirinden farklı fikirlere yöneldiğini görmekteyiz. Bu da bizlere onun dinamik bir düşünce yapısına sahip olduğunu gelişmekten ve değişmekten korkmadığını göstermektedir. Müslümanların vahiyden uzaklaşarak edindikleri önce benliklerine sonra topluma yayılan bazı hasletleri tespit ederek toplumun bilinçlenmesini kendine dert edinir. Pasif bir ruha bürünme gibi Müslümanla bağdaşmayacak özellikleri ihya etmek önce bireyin kimliğindeki inşa ile tamamlanıp sonra toplumu uyandıran bir harekete dönüşmelidir. Bu uyanış ancak vahyin içinde bulunulan çağın gereksinimleri ve problemleri dikkate alınarak yeniden yorumlanması ve ictihad ile mümkün olacaktır. Bu çalışma insanlığın kurtuluşunu İslam'ın temel ilkelerinin sosyal hayatın içine dâhil edilmesinde bulan Muhammed İkbâl'in görüşlerini ortaya koyarak, dini düşüncenin ihyası konusuna katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbâl, Dini Düşüncenin İhyası, Müslümanlardaki Temel Problemler, Usul Arayışları

ABSTRACT

THE REVISION OF İSLAM WITH MUHAMMED İKBÂL

Azize KÖSE

Çanakkale Onsekiz Mart University

Graduate School of Education

Master's Thesis, Department of Basic Islamic Sciences

Advisor: Dr. Lecturer. Member Cumali KÖSEN

22.01.2024,112

Muhammad Iqbal is one of the first names that come to mind when Pakistan is mentioned. Making a name for itself in the society we live in and beyond is reserved only for those who have an impact with their works and ideas. The most important feature that makes Muhammad Iqbal different is that he strengthened his religious and spiritual aspects with Islamic upbringing and developed his intellectual and intellectual aspects with the philosophical views of the Western world. One of the reasons why Iqbal became a poet was the sadness he felt as a result of the Muslims moving away from the revelation he observed. He made an effort to revive Muslims with his poems, articles and conferences.

Iqbal first built his own identity development by analyzing the purpose of his birth. We see that Iqbal, who has a broad perspective, turns to different ideas in the stages of his life. This shows us that he has a dynamic mindset and is not afraid of development and change. He identifies some of the traits that Muslims have acquired by moving away from revelation, which spread first to themselves and then to society, and makes it his concern to raise awareness in society. Reviving characteristics that are incompatible with Muslims, such as adopting a passive spirit, must first be completed with the construction of the individual's identity and then turn into a movement that awakens the society. This awakening will only be possible through reinterpretation of the revelation and ijtihad, taking into account the needs and problems of the current age. This study aims to contribute to the revival of religious thought by revealing the views of Muhammad Iqbal, who found the salvation of humanity in the inclusion of the basic principles of Islam into social life.

Key Words: Muhammad Iqbal, Revival of Religious Thought, Fundamental Problems in Muslims, Search for Method

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

JÜRİ ONAY SAYFASI i
ETİK BEYAN ii
TEŞEKKÜR iii
ÖZET…….…….. iv
ABSTRACT v
İÇİNDEKİLER.....vi
SİMGELER VE KISALTMALAR viii

BİRİNCİ BÖLÜM
GİRİŞ

1.1.Araştırmanın Konusu ve Amacı ……. 1
1.2.Araştırmanın Önemi 2
1.3.Yöntem ve Sınırlılıklar 2

İKİNCİ BÖLÜM
MUHAMMED İKBÂL'İN HAYATINA BAKIŞ

2.1. Doğumu ve Ailesi 5
2.2. Çocukluk Yılları Ve Eğitim Hayatı 5
2.3. Hayatına Etki Eden Düşünürler..... 8
2.4. İkbâle Verilen Ünvanlar.....9
2.5. Vefatı 9

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MUHAMMED İKBÂL DÖNEMİ HİNT ALT KITASI ve İSLAM DÜNYASI

3.1.XIX. Yüzyılda Hint Alt kıtası 11
3.2 Ekonomik Hayat 11
3.3.Kültürel Hayat..... 12
3.4.Sosyal ve Dini Hayat 14
3.5.Siyasi ve Fikri Hayat 15

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBÂL'İN İSLAMİ DÜŞÜNCENİN İHYÂ'SINA ENGEL GÖRDÜĞÜ PROBLEMLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

4.1.Gayesizlik 20
4.2.Cehalet 23
4.3.Tembellik 27
4.4.Pasiflik, Eylemsizlik 31
4.5.Taklitçilik ve Mezhepçilik 32
4.6.Kader Anlayışı 36
4.7.Tefrika 43
4.8.Seküler Yaşam, Dünyevileşme 45
4.9.İkbâl'in Müslümanlarda Bulunan Problemlere Çözüm Önerileri 48
4.9.1. Müslüman Kimliğin İnşası, Kâmil insan 51
Aşk 57
Akıl 59
İlim 61

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSLAM'DA DİNİ DÜŞÜNCENİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

5.1.İhya 65
5.2.Tecdid 75
5.3.Islah 77
5.4.İkbâl'in İdeal İslam Anlayışı 80
5.5.İkbâl'in İslam Dünyası Üzerine Etkisi Ve Günümüze Mesajı 86

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ

KAYNAKÇA 97
ÖZGEÇMİŞ I

SİMGELER VE KISALTMALAR

AÜİFD.	:Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Ed.	:Editör
Hz.	:Hazreti
Nşr.	:Neşreden
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
ss.	:Sayfa sayıları
SÜİFD.	:Sivas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV.	:Türkiye Diyanet Vakfı
yy.	:Yüzyıl

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1.1.Araştırmanın konusu ve Amacı

Allâme İkbâl olarak anılan Hindistan'ın ünlü şairi Muhammed İkbâl bıraktığı iz ve özgün düşünceleri ile Pakistan'da olduğu gibi İslam coğrafyası ve Türk dünyasında da yankı bulmuş, eserleri Türkçeye çevrilmiş hakkında birçok araştırma yayın, makale ve tez çalışması yapılmıştır. Muhammed İkbâl'in yaşadığı çağ dikkate alındığında dünya Müslümanlarının zor ve buhranlı bir dönem geçirdikleri görülmektedir. Müslümanlar sömürgeye maruz kalarak bilimde ve medeniyet gelişiminde duraksamaya girmişlerdir. Dünyada, reform hareketleri ve modernizmle birlikte bilimde ilerleme sergilenirken Müslümanların bu gelişmelerin gerisinde kalması, İslam düşüncesinin zamanın şartlarına göre yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır.

Bu çalışmanın temel konusu, İngiliz sömürüsüne maruz kalan Hint alt kıtası Müslümanlarının siyasi, fikri, dini, ekonomik ve kültürel durumunu tarihsel olarak ele almak, Müslümanlarda ihya hareketlerine engel teşkil eden problemleri ve ihyanın gerekliliğinin dönemin ünlü şairi Muhammed İkbâl'in görüşleri çerçevesinde incelenmesidir.

Bu çalışmanın amacı ise Muhammed İkbâl'in İslam'da dini düşüncenin yapılandırılması noktasında öne sürdüğü çözüm metotlarının Müslüman âlemine fikri katkı sağlamasıdır. İslami düşüncenin, toplumların ve zamanın değişmesi ile birlikte stabil olamayacağını belirterek yeniden yorumlamak ve anlamak gerektiğine dair usul arayışları fikri, çalışmamızda bize esin kaynağı oluşturmuştur**.**

.

1.2. Araştırmanın Önemi

İslam toplumlarının Rableri ile kurdukları bağın azalması ve değişen dünya şartlarına uyum sağlayamayarak Batı medeniyeti karşısında sömürüye açık ve pasif konuma düşmesi bir diriliş hareketini elzem kılmaktadır. Müslüman bireylerin duruş ve kimlik prototipinde bulunmaması gereken özellikleri benimseyip kanıksamaları üzücü bir durumdur. Kâmil insan kimliğinin inşasını yeniden yapılandırarak modern toplumdaki din anlayışının ihya edilmesi, gerek günümüz gerek gelecek Müslüman nesillere ışık tutmak ve uyanışı sağlamak açısından büyük önem arz etmektedir. Emperyalist sistemlerin ve savaşların toplumda meydana getirdiği tüm olumsuz durumlar İslami düşüncenin, ahlaki yaşamın sosyal hayata uygulanabilirliği ile düzelecektir. Modernizm ve teknolojik gelişmelerle birlikte sosyal yaşamın doğurduğu problemlere yeni cevap arayışları, salgın hastalıkların kitleleri toplumdan uzaklaştırması, sanal yaşamın bireyin zamanına hâkim olmaya başlaması, benlik gelişiminin öneminin yitirilmesi, bedenin öne çıkması ve beğenilerin beden üzerinden algılanıyor olması, değişen insan-ı kâmil modelleri karşısında Müslümanın hayattaki yeri ve anlam arayışı cevabını bularak İslam düşünce yapısını yeniden şekillendirmesi zaruri hale gelmiştir.

1.3. Yöntem ve Sınırlılıklar

Muhammed İkbâl'in eserleri ülkemizde bir değer olarak görülüp hakkında otuz dokuz tez çalışması yapılmıştır. Bunlar Siyasal Bilimler, tarih, doğu dilleri edebiyatı, felsefe ve din alanındadır. Ayrıca bu tezlerden altı çalışma doktora tezi, otuz üç çalışma yüksek lisans tezidir. Çalışmalardaki konu başlıkları siyaset felsefesi, benlik, bilgi felsefesi, kelâmi görüşleri, eğitim anlayışı, insanın özgürlüğü, süreç teolojisi, teodise, nefs anlayışı, ego-aşk-tanrı gibi merkezi kavramları, ilahi bilgi, Kur'an anlayışı, kişiliği, ön gördüğü insan modeli, eserleri, devlet ve toplum felsefesi, tanrı-âlem ilişkisi, kader anlayışı, vahdet-i vücûd düşüncesi, eserlerindeki hayvan metaforları olarak incelenmiştir.

Muhammed İkbâl'in dinin ihyasına engel teşkil eden problemler ve çözümlerine dair fikirlerinin çalışılmamış olması araştırmanın sınırlarını oluşturmaktadır.

Tezimiz altı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın konusuna değinilmiş, amaç ve önemi belirtilerek açıklamalarda bulunulmuştur. Konunun yöntemi ve sınırlılıkları belirlenmiştir. Çalışmada yararlanılan Muhammed İkbâl'in eserleri açıklanmıştır.

İkinci bölümde Muhammed İkbâl'in hayatı kişilik özellikleri, etkilendiği şahsiyetlere değinilmiş diğer tez çalışmalarında yaşamı hakkında detaylı bilgi verildiğinden tezimizde bütünlük oluşturması açısından girizgâh yapılarak kısa bilgi ile yetinilmiştir.

Üçüncü bölümde İkbâl döneminde Hint Alt Kıtasının siyasi, kültürel ve ekonomik hayatı ele alınarak, İslam dünyasının içinde bulunduğu durum incelenmiştir.

Dördüncü bölümde Muhammed İkbâlin yaşadığı çağ olan 19.yy daki Hindistan'ın durumu İngiliz sömürgesi altında ezilen Müslüman kimliklerin değişen İslam algıları ve Müslümanlarda kökleşerek meydana gelen ihya hareketine engel teşkil eden problemler, İkbâl'in gözünden yer yer kaleme aldığı şiirlerinden istifade edilerek ortaya konulmuştur. Müslümanlarda gözlemlenen gayesizlik, cehalet, tembellik, pasiflik-eylemsizlik, taklitçilik, kader anlayışı, tefrika, seküler yaşam gibi konular üzerinde durulmuş İkbâl'in tespit ettiği bu problemlere çözüm önerileri sunulmuştur.

Beşinci bölümde ise Muhammed İkbâl'in üzerinde önemle durduğu İslam'da dini düşüncenin yeniden yapılandırılması noktasından hareketle ifade ettiği ihya, tecdit ve ıslah konusundaki fikirleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkbâl'in ideal İslam anlayışı ortaya konularak, günümüze mesajı ile sonlandırılmıştır.

Altıncı bölümde ise sonuç kısmı ile İkbâl'in görüşleri ile günümüz ihya çalışması karşılaştırılarak araştırma sonlandırılmıştır.

Muhammed İkbâl'in hayatını anlattığımız kısımda birçok eserden istifade etmekle birlikte ağırlıklı olarak Senâil Özkan tarafından tercüme edilip, Ötüken Yayınlarından basılmış olan Annemarie Schimmel'in, *Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl* adlı eserden ve Celal Soydan'ın *İkbâl'e Dair* adlı eserinden istifade edilmiştir. İkbâl'in Müslümanlarda bir sorun olarak değerlendirdiği problemleri ise yazdığı beyitlerden ve şiirlerden anlamaktayız. Bu beyitlerin tespitinde İkbâl'in şiir kitapları olan *Esrâr-ı Hôdî (Benliğin Sırları), Câvidnâme, Kulluk Kitabı Musa Vuruşu, Bal-î Cibril*

(Cebrail'in Kanadı), Şarktan Haber, Armağan-ı Hicaz, Zebûr-u Acem gibi eserlerinden yararlanılmıştır. Araştırmamızın beşinci bölümünü oluşturan Muhammed İkbâl'in dini düşüncenin ihyasına dair görüşlerini 2018 yılında Celal Soydan tarafından tercümesi yapılan, İkbâl'in *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması* adlı eserinden istifade ederek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kitap Muhammed İkbâl'in çeşitli üniversitelerde verdiği konferansların bir araya getirilerek düzyazı olarak yayınlanmasını içermektedir. Kitap Muhammed İkbâl'in düşünce sistemini ve felsefi görüşlerini en net ifade eden eser olarak nitelendirilmiş, İslam coğrafyasında ve tüm dünyada en çok yankı uyandıran eseri olmuştur. Çalışmamızın tüm bölümlerinde İkbâl'in eserlerinin yanı sıra onun hakkında yazılmış birçok eserden istifade edilmiştir.

Ayrıca bu tez çalışmasında etik kurallara uyularak, konumuzla ilgili tüm tez çalışmaları, makaleler, basılı kitaplar, sempozyum bildirileri, dergi ve ansiklopedilerden literatür taraması yapılarak yararlanılmıştır. Yerel ve yabancı kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış üniversite, milli kütüphane ve e-kütüphane sisteminden istifade edilmiştir. Doğrudan ve dolaylı yapılan tüm atıflarda kaynak gösterilmiştir. Çalışmamız nitel bir çalışma olup belge ve doküman inceleme yapılıp metin analizine dayanarak, sistematik olarak yazıya geçirilip, tezimizin şekillenmesi sağlanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED İKBÂL'İN HAYATINA BAKIŞ

2.1. Doğumu ve Ailesi

Pakistan'ın Pencap eyaletine bağlı Keşmir sınırı yakınındaki Siyâlkût şehrinde dünyaya gelen İkbâl 2 Zilkade 8 Kasım 1877 (TDV, 2000b: 17) yılında Müslüman bir anne babanın altıncı çocuğu olarak ilk eğitimini baba ocağında almıştır. İkbâl'in dedelerinin Keşmir Brehmenlerinden olduğu bilinmektedir (TDV, 1992: 329-333). Dedelerinin Pencap şehrine gelme ve Müslüman olma tarihleri bilinmemektedir. Babası Nur Muhammed ve annesi İmam Bibli orta sınıfa ait samimi ve mütevazı kişilikleri ile ön plana çıkan bir aile idi. Babası çevresinde sevilip sayılan ticaretle uğraşan kendi halinde bir esnaftı. (Karahan, 1974: 17). İlmi ve felsefi meseleler üzerinde derin mülahazalar yapmayı seven kendini geliştiren bir Müslümandı. Bu özelliğinden dolayı "okumamış filozof" olarak anılmaktaydı (İkbâl, 2001: 7). Yaşadığı çevrenin etkisi ile şekillenmeye başlayan insan iyiliği, güzelliği, nefreti, sevgiyi, farklı pek çok duyguları dini ve manevi değerleri ilk olarak aile bireyleri ile iletişimi sonucunda kazanır (Cebeci, 2015: 226-227). İkbâl de aile terbiyesi ile temellerini attığı kişiliğine, zekâ ve kabiliyetlerini ekleyerek kendini sürekli geliştirmiştir.

2.2. Çocukluk Yılları Ve Eğitim Hayatı

İkbâl okul öncesi yaşlarına geldiğinde babasının arzusu üzerine bir yıl medrese eğitimi alır. İngiliz misyon okulunda görev yapmakta olan Mir Hasan Muhammed İkbâl'i kendi eğitim verdiği okula kaydettirmek konusunda ısrarcı olur. Mîr Hasan dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak sadece dini eğitimin yeterli olmayacağını savunuyordu (Soydan, 2016: 21). Muhammed İkbal'deki ışığı daha çocuk yaşlarında görmüş onun her yönden donanımlı yetişmesini istemiştir. Mir Hasan'ın Seyyid Ahmet Han'ın (1817-1898) düşünce yapısına müspet baktığı söylenmektedir (Eliaçık, 2008: 13). Reformist ve modernist bir anlayışa sahip olan Seyyid Ahmet Han (1817-1898) Müslümanların dini düşüncelerinin yeniden canlandırmalarında aktif rol alan biri olarak tanımlanmıştır

(Waseem, 2014: 131-148). Henüz çocuk denilecek yaşta yetenekleri ortaya çıkan İkbâl duygu ve ruh dünyasının dışa yansımasıyla şairliğini ortaya koymaya başlamıştır. İlk şiirlerini yaşadığı dönemin Urdu şairi Dağ-ı Dehlevi' ye götürür fikirlerini alırdı. Dağ-ı Dehlevi İkbâl'in şiirlerindeki nüans ve ahengi çok beğenmiş şiirlerinin tashih edilmeye ihtiyacı olmadığını söyleyerek onu taltif etmiştir (İkbâl, 2017a: 16). Mir Hasan'ın teşviki ile İkbâl temel eğitimini "Scotch Mission Schol" da tamamladı. İki yıllık yüksekokul tahsilini de yine aynı okulun kolej bölümünde tamamlamıştır. Bir yandan eğitimini sürdürürken diğer yandan hocası Mevlânâ Mîr Hasan'dan Farsça ve Arapça alanında dersler almıştır. Lisans eğitimini almak için Sosyal Bilimler alanından 1985 yılında Lahor'a gidip Government College'e kayıt olur. (Soydan, 2016: 21). Urdu diline sahip olan İkbâl Arapça ve İngilizceyi birincilikle bitirerek azim ve çalışkanlığını ortaya koymuş, altın madalya ile ödüllendirilmiştir (İkbâl, 2013: 7). Goverment College'de felsefe profesörü olarak görev yapan Prof.Dr. Thomas Walker Arnold (1864-1930) İslam kültürüne ait bilgi birikimi olan, Arapça ve Arap edebiyatına ilgi duyan donanımlı biriydi (Soydan, 2016: 21). İkbâl'in fikri yapı taşlarının oluşmasında Thomas Arnold 'un (1864-1930), ailesi ve ilk hocası Mir Hasan'ın önemli bir yer tuttuğu aşikârdır (Kılıç, 1994: 18).

Lisans eğitimini tamamladığı okulda felsefe ve İngilizce okutmanlığı yapar. İngiltere'de farklı insanlar tanımakla birlikte bambaşka yaşam şekillerini ve farklı düşünceleri gözlemleme imkânı bulur (İkbâl, 1988a: 8). 1905 yılında İngiltere'ye giderek Cambridge Üniversitesin'de hukuk eğitiminin beraberinde felsefe alanında da lisans eğitimini tamamlar (İkbâl, 2017). Cambridge Üniversitesi bünyesinde hizmet veren Trinity Colleg'e kayıt olarak Mac Taggart'ın talebesi olur (İkbâl, 2001: 9). Muhammed İkbâl'in yıllar sonra yazacak olduğu "Esrar-ı Hodi" adlı eseri tercüme ederek İkbâl'in Batı dünyasında tanınmasına vesile olan R.A.Nicholson (1968-1945) ve E.G.Browne (1862-1926) burada tanışıp arkadaşlık kurduğu kişilerdir. "Mahzen" isimli dergide şiirleri yayımlanmaya başlayan İkbâl şöhretlenmeye başladı. Keşmirli Müslümanlar derneğinin bir araya geldiği zamanlarda şiirlerini okur Müslümanların kalplerine uyanış tohumları ekerdi. Bir yandan şairliği ile coşkulu yönünü ortaya koyarken diğer yandan Oriental College'de Arapça öğretmenliği daha sonra ise İslamiye Yüksekokulu'nda İngilizce ve felsefe öğretmenliği yapmıştır. 1904 yılında Profesör Thomas Arnold'un (1864-1930) ülkesi İngiltere'ye dönmesi neticesinde İkbâl derinden sarsılmıştır (Soydan, 2016: 30). Büyük

sevgi ve saygı duyduğu hocasının gitmesinden dolayı "Ayrılık Feryadı" adlı dizelerinde duygularını şöyle dile getirmiştir.

…

"*Ondan ayrılalı gözüm hayranlık dağıyla dağlanmıştır*

O dağlar gözümde sönmüş meşale gibi uyumaktadır"

…

"Geçmiş günler anısıyla gönlümü parçalarım

Teselli bulmak için sana doğru koşarım"

…

"*Gönül çekirdeğim güneşi tanımak üzereydi*

Parçalanmış ayna evreni göstermek üzereydi

Arzularımın hurması yeşermek üzereydi

Ah, kim bilir ben ne idim ne olmak üzereydim

Rahmet bulutu çiçek bahçemi derleyip gitti

Arzu tomurcuklarıma azıcık yağıp gitti" (İkbâl, 2019a: 64)

Daha sonra İkbâl Mac Taggart'ın yönlendirmesi üzerine felsefe alanında doktora yapmak için Almanya'ya gitmiştir (Kılıç, 1994: 19). 1907 yılına gelindiğinde Almanya Münih'e gelerek orada Prof. Fritz Hommel'in (1854-1936) yanında tamamladığı The Development of Metaphysics in Persia *(İran'da Metafiziğin Gelişimi)* adlı çalışmasıyla felsefe doktoru oldu (TDV, 2000b: 17-23). Bu çalışmasını İngilizce olarak kaleme almasına rağmen Almanca ve Urduca'ya tercümesi yapılarak yayınlanmıştır (İkbâl, 2017a: 16). Çalışmasında hocası Arnold'a unutmamış bir teşekkür yazısı yazarak derin saygı ve sevgisini ortaya koymuştur.

“ Üstadım Mr.Arnold, son on yıldan bu yana sizin yönetiminizde aldığım edebi ve felsefi öğrenimimim ilk meyvesi olan bu kitabı minnettarlığımın bir ifadesi olarak size adamam için izninizi rica ediyorum. Beni her zaman büyük bir anlayışla değerlendirmiştiniz. Bu sayfaları da aynı anlayışla değerlendireceğinizi umuyorum sizi minnetle anan öğrenciniz İkbâl” (Soydan, 2016: 30).

İkbâl’in bu ifadeleri onun eğitim sürecinde düşüncelerini özgürce ifade etmesine olanak tanındığını hocasının ilgi ve anlayışına mazhar olduğunu ortaya koymaktadır.

2.3. Hayatına Etki Eden Düşünürler

Muhammed İkbâl, Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), Dante Alighieri (1265-1321), Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), Friedrich Nietzsche (1844-1900), Henri Bergson (1859-1941), Rudolf Christoph Eucken (1846-1926), Martin Luther (1483-1546), John Milton(1608-1674) gibi düşünürlerin eserlerini tetkik etmesi sonucu entelektüel fikir yapısına sahip olmuştur (Sayar, 2013: 428).

İkbâl ahlaki yapısı gereği insanları küçük görmez kendisi ile sohbet etmek isteyen soru soran herkese özellikle Müslüman gençlere alçakgönüllülük ile cevap verirdi (Dayanır, 1984: 14). İkbâl farklı düşünürlerden istifade etmeyi seven biridir. Batı fikrini özümsemeyi önemsemenin yanında kendi zihni gelişimine etki eden İslami düşüncedeki Cemâleddin Efgâni (1838-1897), Mevlânâ Celâledd’in-i Rûmî (1207-1273), Hallâc-ı Mansûr (858-922), İbn Arabî (1165-1240), Şiblî Numânî (1857-1914), Mahm’ud Şebüsterî (ö.720/1320), Şeyh Gâlip (1757-1799), İbn Teymiyye (1263-1328), İbn Haldûn (1332-1406) gibi şahsiyetlerin fikirlerini analiz ederek kendi vahiy anlayışına uygun yeni bir sentezle geliştirmiştir. İkbâl’in tek bir kaynaktan değil de farklı düşüncelerdeki şahısları anlama gayreti eleştirilere konu olup klasik İslam anlayışına sahip şahıslar tarafından Batı seviciliği olarak algılanmış ancak genel kanı onun ilmin ve bilimin olduğu her düşünceyi İslam temelinde yeniden yorumlama yolunu seçtiği yönündedir. Zira tek bir düşünce etrafında şekillenip beslenen zihinler taassubun doğumuna sebep olarak yenilik ve modernlik ekseninden uzaklaşacaklardır. İkbâl bu zengin düşünce yapısı ile birçok şahsı da etkilemiştir. Annemarie Schimmel (1922-2003), aynı dertle dertlendiği istiklal şairi Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), toplum yapısını tahlilleri ile öne çıkan Ali Şeriâtî (1933-1977), Eva de Vitray Meyerovitch (1909-1999) ve Sezai Karakoç (1933-2021) bunlardan

bazılarıdır (Çelik, 2004: 46-47). 1934 yılına kadar avukatlık mesleğini yapmış beraberinde şiire ve felsefeye olan ilgisini hiç kaybetmemiştir. *Esrar-ı Hodi* adlı eserinin İngilizceye tercümesi ile hem Avrupa da hem de kendi ülkesinde tanınır olmuştur (İkbâl, 2021: 10). Şöhret olmak İkbâl'in fikir ve düşüncelerini insanlara ulaştırma noktasında büyük katkı sağlamıştır.

2.4. İkbâl'e Verilen Ünvanlar

Ocak 1923'te İngiliz hükümeti aydın görüşleri ve yaptığı çalışmalar neticesinde kendisine "sır" ünvanını verir. Fakat İkbâl bu ünvanı kabul etmek istemez. Fikri gelişiminde etkin rolü olan derin saygı duyduğu hocası Mir Hasan'a Âlimlerin Güneşi anlamına gelen Şams ul-Ulema mahlasının verilmesi şartı ile kendisinin de sir ünvanını kabul edeceğini beyan eder. Pencap Valisi merakla Mir Hasan'ın yazdığı eserleri sorarak onu değerlendirmek isterken İkbâl şu cevabı verir "ben onun canlı eseriyim ve karşınızda duruyorum" (Soydan, 2016: 27). Bu cevabı ile İkbâl insan yetiştirmenin eser yazmaktan daha kıymetli ve zor bir meziyet olduğunu ortaya koymuştur. İkbâl kendisini tanımlayan birçok ünvana sahipti. Müslüman halkın vasıflandırması ile derin bilgi sahibi anlamına gelen Allâme, düşünce sisteminin bir felsefeye dayanması sebebi ile Filozof, şiirlerinin öne çıkmasıyla Şarkın Şairi, ümmetin dertlerine çözüm araması dolayıyla Ümmetin Hâkimi, Pakistan'ın Mütefekkiri, Lahor'un İkbâl'i olarak anılmıştır (Kurşunoğlu, 2006: 58).

2.5. Vefatı

1933 yıllarına gelindiğinde İkbâl 56 yaşlarında iken sağlık problemleri yaşamaya başladı. Geçirdiği boğaz enfeksiyonu sonucu sesi kısılarak ciğerleri iltihaplanır. 1936 yılından sonra her geçen gün sağlığı daha da bozulur. Görme yetisini zamanla kaybedip böbreklerinden rahatsızlanır. Yapılan tedaviler sonuç vermez. İkbâl, hasta yatağında ölüme bakış açısını şu sözleri ile ifade etmiştir.

"Sana mü'min insanın belirtisini söyleyeyim:

Ölüm gelince tebessüm onun dudağındadır" (Kılıç, 2015: 489).

20 Nisan'da H.H.von Veltheim-Ostrau (1855-1956) İkbâl'i ziyaret eder ve hasta yatağında onunla Alman edebiyatı, felsefe, dünya siyaseti hakkında uzunca sohbet eder. Bu sohbetten kısa bir müddet sonra 21 Nisan 1938 sabahının ilk saatlerinde vefat eder (Schimmel, 2012: 53). İkbâl Lahor'daki Padişahi Camii'nin girişindeki yere defnedilmiştir. Türbesi birçok Müslüman tarafından ziyaret edilmektedir. İslamic Culture Dergisi İkbâl'in ölümünden sonra şöyle yazar:

"*Biz onun yasını tuttuğumuz zaman, ölümünü herhangi bir ferdin ölümü olarak hissetmiyoruz. Biz, bir millete bir asırda ancak bir kere nasip olan, eşsizliği dolayısıyla sonsuz kıymete sahip bir şeyin birdenbire elimizden alındığının idraki içerisindeyiz. İslam dünyası, en lüzumlu bir zamanda, canlı bir parçası kesilip alınmış kanayan bir vücut gibidir.*" (Schimmel, 2012: 54).

Bu sözler Muhammed İkbâl'e verilen değer ve hürmeti göstermesi açısından önem taşımaktadır. Muhammed İkbâl'in aydın görüşleri ve Müslümanlar için yaptığı mücadele iz bırakmış ölümünden sonra da eksikliği hissedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBÂL DÖNEMİ HİNT ALT KITASI ve İSLAM DÜNYASI

3.1.XIX. Yüzyılda Hint Alt Kıtası

Tüm medeniyetler, şehirler verimli topraklar ve su kaynaklarının yakınlarında inşa edilmiştir. Hindistan da Ganj ve Indus nehirlerinin arasından doğarak büyük bir uygarlık olarak ortaya çıkmıştır (Memiş, 2006: 304). Günümüzde Asya Kıtası'nın güneyinde yer alan Hindistan coğrafi konumu itibari ile önemli ticaret yolları üzerinde konumlanmıştır. Bölgeyi önemli kılan sebeplerden bir diğeri ise baharat zenginliği, kıymetli madenlerin varlığı ve insan gücüdür. Bu özellikleri ile ülke sömürülere açık hale gelmiş, dış ülkelerin kontrolsüz güçlerine ve şiddetlerine maruz kalmış, yeni siyasi oluşumlara seyirci kalmıştır (Konukçu, 2001: 23). 2023 yılında yapılan bir sayıma göre Hindistan dünya nüfusunun %17,56'sına sahip olup dünyanın en kalabalık ülkesi olmayı Çin'den devralmıştır (Yörük, 2023: 119). Ari ırkının milattan önce 2000'li yıllarda Hindistan bölgesine gelmesiyle birlikte yerli halkla karışarak "Hintli" olarak tabir edeceğimiz toplumu oluşturmuşlardır (Memiş, 2006: 305). Tarih boyunca farklı dil ve dini yapıya sahip etnik gruplar Hindistan bölgesinde yaşam sürmüş böylece kozmopolittik bir yapının oluşması kaçınılmaz olmuştur (TDV, 1998: 69). Müslümanların ise Hindistan'a Emevi Devleti'nin fetih hareketleri, göçler ve İslam'ı tebliğ edenlerin yerleşmesi ile geldiği bilinmektedir (Asrar, 1998: 289). İslam anlayışının geniş coğrafyalara hızla yayılmak istenilmesi üzerine İbn Kasım'ın Hindistan'a gönderilmesi ile Hind halkının islamla tanışması sağlanmıştır (Palabıyık, 2012: 934). Geniş bir yayılımla Müslümanlığın artması ise Türkler vasıtasıyla olmuştur (Şimşir, 1958: 129-130).

XVIII. yy başlarında Fransa tarafından sömürgeye açık hale gelen Hindistan, İngilizler ve Fransızlar arasında meydana gelen yedi yıl savaşları (1756-1763) sonucunda Fransızların sömürüsünden çıkıp İngiliz yönetimine geçmiştir (Kılıç, 2015: 493). Fransa ve İspanya ile Paris Antlaşması'nı (1793) imzalayan İngiltere, bütün Hindistan'ı ele geçirmiştir (Armaoğlu, 1997: 7). Bu topraklarda gözü olan başka devletler olsa da İngilizler onları bertaraf ederek kendi emperyalist düzenini kurmuştur (Şimşir, 1958: 133).

Hint alt kıtasında hâkimiyeti elinde tutmak isteyen İngiltere 1775 yılından 1947 yılına kadar bölgeyi kendi emelleri için sömürge altında tutmuştur (Çelik, 2004: 66). Hindular ile Müslümanların anlaşma içinde yaşadıklarını gören İngilizler, aralarını bozma politikası güderek Hindistan'da oluşan beylikler arası münakaşaları fırsata çevirip böl-parçala-yönet yöntemi ile çıkarcı emellerini gerçekleştirmişlerdir. Müslümanlar ile Hindular arasını açarak toplumda çeşitli dini grupların oluşmasına yol açmışlardır. Oluşturdukları bu parçalama stratejisi sonrasında bazı Hindu grupları idari makamlara getirerek kendilerine destek sağlamışlardır (Yaşar, 1988: 13). Hindulardan yana bir politika izleyen İngilizler Müslüman tebaaya karşı kasıtlı yaptırımlarda bulundu (Şahin, 2019: 4). Devlet kademelerinde bulunan Müslümanların görevlerine isyanlara katıldıkları gerekçeleriyle son verilerek yerlerine Müslüman olmayan gruplardan kontrollerini sağlayabilecekleri kişiler getirildi (Şahbaz, 2018: 116). Müslümanların topraklarına ağır hacizler getirilmiş, eğitim sistemleri değiştirilmiş, gelişmeleri ve güçlenmelerinin önüne geçilmiştir (Şahin, 2019: 5). Müslümanlar karşısında ortak bir güç olarak İngiliz ve Hindu birlikteliği sağlanmış ezici bir politikaya maruz bırakılmışlardır (Şahin, 2019: 5).

3.2 Ekonomik Hayat

İngiliz tüccarların bir araya gelerek kurdukları " Doğu Hindistan Şirketi" vasıtasıyla Hindistan'ın zenginlikleri, ticari ve ekonomik durumu İngiliz çıkarları doğrultusunda sistemli olarak soyulmuş ve Avrupai bir yaşam şekli Hint halkına sunulmuştur (Ahmed, 1990: 19). İdari, hukuki, siyasi ve ekonomik olarak her yönden toplumda varlığını hissettiren İngilizler ağır vergiler uygulamaktaydılar. Vergisini ödemekte güçlük çeken halk tefecilerden aldıkları paralar ile vergi vermek zorunda kalarak faiziyle ödemek durumunda kalıp giderek yoksullaşmaya başlamıştır (Vural, 2006: 26). Böylece Hindistan ekonomisi İngilizlere bağımlı hale getirilmiş para akışı İngilizler eliyle yürütülmüştür (Bayur, 1987: 297). Vergi memurlarının baskıcı ve zorba davranışları ile birlikte emeklerinin karşılığını alamayan Müslüman halk göçüp gitmek istemiştir. Toprakların boş kalmayıp daha geniş alanların tarıma yayılmasını isteyen İngilizler çıkarttıkları 1793 Sürekli İskân Kanunu'nu ile Müslümanları toprağı işlemeye zorunlu bırakıp göç etme haklarını da ellerinden almıştır (Vural, 2022: 708). Hindular için aynı yaptırımlarda bulunmayan İngilizlerin Müslüman tebaayı kendileri için bir tehdit olarak algıladıkları

aşikârdır. Bu kanun ile Hinduların mevkileri yükseltilmiş Müslümanlar ise ekonomik ve sosyal açıdan çöküntüye uğratılmıştır (Ahmed, 1990) Hindistan'da çok uzun yıllar yönetimi elinde bulunduran Müslüman Türklerin gücünü kırıp, özgür ruhlarına zincir vurarak emellerini gerçekleştireceklerine inanmışlardı. Bu sebeple başlangıçtan itibaren Müslümanlara kötü davranmış her yönden zor durumda kalmaları yönünde bir strateji izlenmiştir (Şahin, 2019: 2). İngiliz hükümeti 1858 yıllarına gelindiğinde Hindistan'la arasında ekonomik köprü görevi gören Doğu Hindistan Şirketi'ni lağvederek hâkimiyeti tamamen kendi eline almıştır (DİA, 2000: 300).

İngilizlerin ekonomik alanda izledikleri bir diğer siyaset Hindistan yarımadasına yüksek maliyet harcayarak getirdikleri demiryolu ağı olmuştur. Demiryoluna yaptıkları yatırım ile Hindistan'ın her bölgesine İngiliz mallarını ulaştırıp büyük bir Pazar oluşturulacaktı. Ayrıca limanlara kadar döşenen tren hattı ile Hindistan hammaddesi ülke dışına çıkarılabilecekti (Günarslan, 2020: 210-211). Görünürde Hindistan'ın kalkınması için yapılan sulama kanalları, demiryolları ve İngiliz şirketleri halkı daha yoksul bir duruma düşürerek İngiltere'ye hizmet eden bir millete dönüştürdü. Bu çalışmalar İngilizler için işçi ve insan gücü oluşturularak daha fazla kâr payı demekti (Günarslan, 2020: 212).

3.3. Kültürel Hayat

Gazneli Mahmud'un Hindistan üzerine yaptığı 17 seferle (1000-1027) birlikte bin yıla yakın bir zaman diliminde Türk İslam uygarlığı Hindistan'da kökleşerek yerleşmiştir (Özkan, 2022: 12). Farklı etnik kökene sahip bireylerin bir arada yaşaması sebebiyle toplumun kullandığı dil sayısı da oldukça fazladır. Günlük konuşma dilinde Türkçe ve Hintlilerin yerel dili kullanılmış, İslam kaynaklarını anlama noktasında Arapça, edebiyat ve idare alanında ise Farsça kullanılmıştır (Kortel, 2019: 681-694). Dillerin kullanımı ile birlikte milletler kültür alışverişinde bulunmuş, birbirlerinden etkilenmişlerdir. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hindistan'ın hâkimiyetini ele geçiren İngiltere, öncelikle halkın dilini değiştirerek İngilizcenin yaygın bir dil olmasına yönelik hedefler geliştirdi. Bunu yaparken Farsça ve Sanskritçe eserlerin basımını durdurulup eğitim, edebiyat ve hukuk dilinde İngilizce üzerine yoğunlaşılmıştır (Bayur, 1987 :291). Zaman içinde birçok dil ve lehçenin konuşulduğu Hindistan ve Pakistan'ın ortak dilinin İngilizce olması sağlanmıştır (Özkan, 2022: 16). Böylece Müslüman kesim ile Hindular arasındaki bağ azaltılmıştır.

Yeni kurulan bu toplumsal düzenleme ile Müslümanlar kendi kaderine terk edilerek yalnızlaştırılmış gelişmeler Müslümanların aleyhine olmuştur (Vural, 2022: 24). Hinduların bu yeni yönetim sistemi ve kültürel değişimi kabul etmeleri zor olmadı. Zira onlar farklı milletler tarafından yönetilmeye alışkındı. Ancak Müslümanların bu durumu kabullenmeleri kolay olmadı. Kendi kültürlerine ve inançlarına yabancı bir sistem içinde yaşamak öz benliklerini yitirmek, hür iradelerinin kırılması demekti (Vural, 2022: 24). Müslümanlar İngilizce öğrenmeyi reddederek eğitim sistemine tepki koydu. Ancak İngiliz kültür ve anlayışı Müslümanlar dışında kalan halkı çabuk etkisi altına aldı (Grousset, 1999:66). Günümüzde Hindistan'ın resmi dili Hintçe, yüksek eğitim dili İngilizce ve Müslümanların günlük yaşamda kullandığı dil Urduca'dır (TDV,1998: 70-71). Bugün eğitimli bir Hintli'nin İngilizce, yerel lehçesi ve yaşadığı eyaletin resmi dili olmak üzere üç dil bildiği görülmektedir (Palabıyık, 2012: 937).

3.4. Sosyal ve Dini Hayat

Birbirinden farklı inançlara sahip olan insanın bir arada yaşadığı Hint toplumunda en fazla mensubu bulunan dini inanç Hinduizm olmakla birlikte Müslüman, Budist, Sih ve Hristiyan mensubu topluluklar da vardır (Yörük, 2023:119). Hinduizm, uzun zaman içinde farklı dini inançlardan ve etnik grupların geleneklerinden beslenerek oluşmuş kurucusu olmadan varlığını sürdüren dünyanın en eski yaşayan dinlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Radhakrishnan, 1993: 23-25). Dünyada mensubu bulunanların sayısı bakımından üçüncü sırada yer alan bu inançta kast sistemi bulunmaktadır. Kast sistemi aynı kast grubundaki insanları birbirine bağlayan ancak toplumsal tabakalaşmayı meydana getiren bir yapıdadır. Kastlar Brahmanlar (Din Adamları), Ksatriyalar (Yöneticiler), Vaishiyalar (esnaf ve zanaatkârlar) ve Sudralar (işçiler ve hizmetçiler) olmak üzere dört sınıfa ayrılıyor, kast dışında kalanlara ise paryalar (dokunulmazlar) deniliyordu (Özen, 2016: 62). Paryalar'ın toplumda hiçbir hakları olmadığı gibi kirli olarak nitelendirilir, genel işleyişin dışında tutulurlardı. İşsiz sınıfı oluşturmakta ve diğer kast sistemindeki kişilerle iletişimleri yasaktı (Haviland vd., 2008: 559-562). Kastlar arası geçiş yasak olduğu gibi kişinin doğumla elde ettiği kast sınıfı, babadan oğula geçerek devam ederek sistemin sürekliliği sağlanmaktaydı. Bu yasaklar sadece tabakalar arası değil sosyal, kültürel ve içtimai tüm alanda kendini göstermekteydi (Özen, 2016: 63). Günümüzde

anayasa ile kast sistemi kaldırılmış olmasına rağmen toplumda etkinliğini hâlâ sürdürmektedir (Yörük, 2023: 119). Yaklaşık iki yüz milyon Müslümanın yaşadığı Hindistan bölgesi İslam dünyası için önem arz etmektedir. Hinduların kitleler halinde İslamiyet'i kabul etmesi ve bölgede Müslümanların Hindulardan sonraki çoğunluğu oluşturmasının temel sebebi, kast sisteminin katı sınıfsal düzenlemesine karşı İslam'ın getirdiği eşitlik anlayışıdır (Asrar, 1998: 291). İslam dini Müslümanların tamamına özgür bir eşitlik sunmaktadır. Hiçbir ırk, dil, soy, sop, ülke ve toprak parçası üstün ve ayrıcalıklı değildir (İkbâl, 2017b: 59). Bölgede yaşanan İngiliz hâkimiyeti sonrasında Hindulardan yana tavır alan İngiltere dini anlamda halkı gruplara ayırmaya çalışmıştır. Müslümanların dini yaşamlarına getirilen kısıtlamalar, eğitim dilinin değiştirilmesi ve ibadet mekânlarına zarar verilmesi neticesinde çıkan isyanlarda Müslümanlara işkence ve katliamlar yapılmıştır (Yaşar, 1988: 13). Bölgede yaşanan gelişmeler Müslümanları ekonomik, ahlaki, siyasi, fikri ve kültürel anlamda sarsmış ve ruhsal bir çöküntüye uğratmıştır. Ülke hâkimiyetini elinde tutan Müslüman bir yapıyı azınlık durumuna düşüren İngiltere ilim ve bilimde gelişmelerine engel olup sosyal ve ekonomik hayatın buhranlarıyla uğraşmak durumunda bırakmıştır. Netice itibariyle Müslümanlar uğradıkları bu yaptırımlar sonucunda cahil ve bilinçsiz bir topluluk haline getirilerek Batının modern ve kültürel yaşantısını benimsemeye başlamışlardır. (Han, 1981: 20).

3.5.Siyasi ve Fikri Hayat

İngilizlerin, yönetimi Müslüman Türklerden alarak Hindularla birlikte oluşturmaya çalıştığı yeni sistemde, Müslümanlar yalnız bırakılarak ezici bir güçle karşı karşıya bırakılmıştır. 1857 yılı sipahi olayları ve isyanların müsebbibi olarak görülen Müslümanlar, tecrit, baskı ve ekonomik güçsüzleştirme politikalarıyla düşüş sürecine girmiştir (Qureshi, 1982: 17). Bu olaylardan itibaren Hindistan tarihi siyasi ve kültürel anlamda yeni bir döneme girer (Bulgur, 1998: 38-41). XIX. ve XX. yüzyıl dünya Müslümanları açısından buhranlı ve ümitsiz bir dönemi ifade etmeye başladı. Osmanlı Avrupa'daki topraklarını kaybetmeye başlamış, Hindistan Müslümanları İngiliz sömürüsüne maruz kalmış, Fransızlar Fas'ı ele geçirmiş, Orta Asya Müslümanları Çin baskısı altında kalmıştır. Müslümanlar sadece toprak ve bağımsızlık alanında değil ahlaki ve toplumsal meseleler de olmak üzere her alanda bir çözülme içine girmişlerdir (Yücel,

2020: 1174). Dünyada meydana gelen güçlü olma, baskın olma ve hâkimiyet arzusu her alanda kendini gösteriyordu. Ekonomik özgürlük, bağımsız devlet anlayışı, teknoloji ve bilimin hızlı gelişim göstermesi Batı dünyasını söz sahibi yaparken Müslüman toplumlarda durağanlaşma kaçınılmaz hale geldi. Müslümanların ilmi gelişimlerini bırakarak taklitçilik ve tefrika ile meşgul olmaları dünyada söz sahibi olma özelliklerine gölge düşürdü. Müslüman toplumları bir arada tutan inanç birlikteliğinin zedelenmesi rüşvetin, adaletsizliğin artarak evrensel ahlak ilkelerinin zelzeleye uğraması insanoğlunun günahtan kaçınmaktan korkmaması, siyasi istikrarsızlık gerilemeye etki eden sebeplerden bazıları olarak sayılabilir (Stowasser, 1984: 179). Batı toplumundaki bazı aydınlar İslam konusundaki fikirlerini beyan ederken, İslam'ın gelişmeye ve yenileşmeye engel olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu söylemler sömürge altındaki Müslümanların özgüvenlerini yitirmelerine sebep olduğu gibi kendi dini inanç ve yaşamlarını Batının şekillendirmesine olanak tanımıştır (Onat, 2009: 38-40). Dünyadaki güçler birbirini ezme politikası güderken Müslümanlarda acziyet, umutsuzluk baş gösterip direniş hareketleri yetersiz kalmıştır. Sömürge altına aldığı Müslüman beldelerinde medeniyet ve uygarlık inşa edeceğini iddia eden Batı, değerlerden uzak şiddet ve kargaşa ortamı oluşturmuştur (Onat, 2004: 20-22).

Müslümanların uzun yıllar çaresizlik içinde kalıp bu duruma boyun eğmeleri kabul edilir değildir. Bu durum karşısında harekete geçmek gerektiğini düşünen fikir adamları reformcu ve modernist akımların doğuşunu hızlandırmıştır. XIX. ve XX. Yüzyıllar aynı zamanda İslam modernizmi veya İslam'da çağdaş yaklaşımlar olarak adlandırabileceğimiz sürecin başlangıcıdır. Modernizm iki anlama gelmektedir. Birincisi her şeyi yıkıp yok eden yeniden inşa eden, yeniliğe tutkun, eskiye düşman olan bir taraftarlığı ifade eder (Bolay, 1997: 317). İkincisi ise İslam Modernizmi olarak adlandıracağımız "Modern dünyanın meselelerini ve günümüz problemlerini İslâm'ın ana kaynaklarının ışığında çözmeye çalışmaktır" (Aydın, 1995: 149). İslam dünyasında etkinliğini başlatan modernizm, ikinci manada kullanılan Kur'an'ın ve Sünnetin ihtiva ettiği ilkeler çerçevesinde günün şartlarına göre yeniden bina edilmesi manasındaki modernizmdir. Sadece Hint alt kıtasında değil dünyadaki bütün Müslümanların bir diriliş hareketine duyduğu ihtiyaç fikir akımlarının ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Bu reformist girişimlerin öncüleri başında Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Cemaleddin Efgani (1838-1897), Muhammed Abduh (1849-1905) öğrencisi Reşit Rıza (1865-1935) ve Muhammed İkbâl (1877-1938) gibi isimler gelmektedir (Arıkan, 2017: 248). Bu isimler yenilikçi ıslahatçı, ictihad yanlısı olarak

anılmaktadır (Arıkan, 2017: 248). Ortak özellikleri uyanış hareketlerinin öncüsü olarak dönemin emperyalist sömürgeci zorba siyasetine rağmen Batı ile Doğu arasında sentez yapıp ıslahatçı özellikleri ile ırk, millet, dil ayrımı yapmadan İttihad-ı İslam'ı İslam birliğini sağlamak olmuştur (Soofizadeh, 2020: 119).

Seyyid Ahmed Han, yaşanan gelişmeler sonucunda Müslümanların geri kalmışlığını ortadan kaldırarak ekonomi, kültürel, siyasi ve eğitim alanında hak ettikleri değeri yeniden kazanmaları gerektiğini düşünerek bir strateji belirlemiştir. Din de dahil olmak üzere toplumsal işleyişin tamamına reform ve yenilik anlayışını hakim kılarak, Müslümanların uyanışında etkisi olmuştur (Şimşir, 1958: 136). Çözümü İngilizlerin sert yaptırımlarını kırarak yakın ilişkiler kurmada ve Müslümanların eğitim sistemini yeniden şekillendirerek, İngiliz aydınları karşısında yüksek mertebelere gelmelerini sağlamakta buldu. Zira toplumda söz sahibi olabilmenin yolu, devletin kademelerine gelme ve eğitim alanında entelektüel bir birikime sahip olmaktan geçiyordu. On yedi ay kaldığı İngiltere'den dönüşünde Muhammedan Anglo-Oriental College'i Cambridge Üniversitesi'ni model alarak kurdu (Düzgün, 2016: 44). İngiliz yönetimiyle uyumlu çalışan bu Colleg'de Batı'dan getirilen önemli eserler Urduca'ya tercüme edilmiş, bölgede islami yenilenmenin oluşması planlanmıştır (Düzgün, 2016: 45). Seyyid Ahmed Han'ın İngilizlerle yumuşattığı ilişkiler neticesinde, Müslümanlar yeniden devlet görevlerine getirilme imkânını elde ettiler (Şahbaz, 2018: 117-119).

Seyyid Ahmed Han'ın (1817-1898) yaptığı çalışmaları bir sonraki yüzyıla taşıyarak uygulamaya geçen kişi, Muhammed İkbâl'dir (Ahmed, 1990: 41-173). Seyyid Ahmed Han'ın etkisinde kalan İkbâl, fikir ve düşünce yapısını Müslümanların uyanışı zemininde yükseltmekteydi. Hindular ve Müslümanlar arasında meydana gelen sosyal statü ve yaşam koşullarının eşitsizliği durumu iki farklı dil, din ve kökene sahip milletin bir arada yaşamasını zorlaştırmış, İngiliz baskıları da zihinlerde bağımsız bir İslam devleti kurulması hayalinin oluşmasına sebep olmuştur. Hindistan Müslümanlarının bağımsız bir İslam devleti kurarak yaşamalarını çok arzu eden İkbâl, ileride bu fikri yüksek sesle dile getirecek olan ilk kişi olmuştur (Şimşir, 1958: 138-141). 1930 yılında yaptığı bir konuşmada;

"*Hindistan'da bir Müslüman Hindistan'ın oluşturulması konusunda Müslüman talebi son derece haklıdır. Pencap, Kuzey Batı Sınır Eyaleti, Sind ve Belücistan'ın tek bir devlet içinde birleşmesini görmekten mutlu olacağım. İngiliz İmparatorluğu içinde veya*

İngiliz İmparatorluğu olmaksızın kendi kendini yöneten birleşmiş bir Kuzey Batı Hindistan Müslüman devletinin kurulması, bana Müslümanların ya da en azından Kuzey Batı Hindistan'ın nihai kaderi olarak görünmektedir" (Şimşir, 1958: 141).

İfade ettiği sözleriyle zihinleri bu fikre alıştırmak istemiştir. İkbâl'in özgür bağımsız Müslüman bir toplum anlayışının altında İslam akideleri ile inşa edilmiş bir devlet millet ideali hâkimdir (Erkilet, 2013:74). Kurduğu hayalinin gerçekleştiğini göremeden bu dünyadan ayrılacak olan İkbâl, özgür Pakistan fikrinin babası olarak ileride Hint Müslümanlarının gönüllerinde eşsiz bir yer edinerek şöhrete kavuşacaktır (Nasr, 2000: 80).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED İKBÂL'İN İSLAMİ DÜŞÜNCENİN İHYÂ'SINA ENGEL GÖRDÜĞÜ PROBLEMLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

İkbâl yaşadığı çağın problemlerini analiz etmiştir. Ortaya sunduğu fikirlerinin gerçekleşmesi Müslümanların harekete geçmesine ve uyanmasına bağlı olduğunu eserlerinde ve şiirlerinde ileri sürmektedir. İkbâl Müslümanların artık İslam'ı temsil etmekten uzaklaştıklarını söyleyerek düştükleri durumdan kalkmaları ve geldikleri noktayı fark etmeleri için yapılması gerekenleri tahlil ederek ağır eleştirilerde bulunmuştur (Müftüoğlu, 2013: 488).

" *Bu nasıl bir asırdır ki, elinden din feryad ediyor*" (İkbâl, 2017a: 64) diyerek yaşadığı çağın din çıkmazını ortaya koymuştur. İkbâl, XVIII. Yüzyılın ortasından itibaren Müslümanların maruz kaldıkları İngiliz siyaseti çerçevesinde kaybettikleri değerler ve edindikleri yeni sorunları teşhis ederek İslam'da dini düşüncenin yeniden ihya edilmesi gerektiğini dile getirip çözüm yollarını ortaya koymaya çalışmıştır.

İkbâl'e göre Müslümanların medeniyet düzeyinden düşerek geri kalmalarının temelinde iki ana unsur bulunmaktadır. Bunlar Kur'an-ı Kerim'in anlam muhtevasından uzaklaşmak ve Batı toplumunun gelişimine kapılmalarıdır (İkbâl, 1999a: 11). İkbâl İslam'ı bir özgürlük hareketi, bir duruş ve meydan okuma olarak görmektedir (İkbâl, 2007b: 69). Bu hareketin İslam'ın pratik yaşamdaki uygulanabilirliği zayıflamış, modern dünya karşısında geleneksel inançlarını tabulaştıran Müslümanlar değişime kapalı bir hayat benimsemiştir. Bununla birlikte Batının ürettiği teknolojik ve bilim karşısında hayranlık duymaya başlamışlardır.

İkbâl Müslümanların başına gelenlerin Allah'ın bir takdiri olmadığını düştükleri duruma kendilerinin sebep olduğunu düşünür. Batın'ın tahakküm ettiği köleliği kabul eden Müslümanlar benliğini yok etmiş, gayesiz cahil, tembel, ruh ve hayat coşkusunu yitirmiş, imanının özelliklerini kaybetmiş durumdadır (İkbâl, 1976: 82). Müslümanlar hiçbir şeye sahip olmadıklarını mülkün sahibinin Allah olduğunu unutarak makamı arzular olmuştur. Fâni olan şeylere gönül verilmesi İkbâl'e böyle bir asırda yaşamanın hüznünü vermiştir.

“ *Müslümanlar fakr ile sultanlığı birleştirdi. Kalbi bâkî ile fâniyi birleştirdi. Lakin bu asrın elinden el-aman! Sultanlığı şeytanlıkla birleştirdi*” (İkbâl, 2017a: 65).

İkbâl çağının Müslümanlarından yola çıkarak dünya ve günümüz inananlarında mevcut olan tespit ettiği problemleri ortaya koyarak bir uyanış hareketi hayali kurmuştur. Böyle bir durumda seyirci kalınamayacağını kaybedilen şahsiyetin yeniden inşa edilmesi gerektiğini savunan İkbâl bu konuda mücadele ederek müminleri bilinçlendirmeye çalışmıştır (Aksu, 2020: 273). Muhammed İkbâl İngiliz emperyalizmi karşısında Müslümanlarda meydana gelen İslam’la bağdaşmayacak hal ve davranışların inananların kimliklerine yerleşmesinden endişe duymaktadır. Bu davranışlar Müslümanlardan giderilmediği sürece İslami düşüncenin yeniden yapılandırılmasının mümkün olmayacağı görüşündedir. Bu sebeple öncelikle problemlerin tespiti ve çözümleri ortaya konulmalı, daha sonra ise dinin ihyası gerçekleştirilmelidir. Şimdi bu problemlere ve çözüm önerilerine değinmeye çalışalım.

4.1. Gayesizlik

Arapça kökenli bir kelime olarak dilimizde daha çok amaç olarak kullanılan “الغائيّة” gaye kelimesi bir şeyin sonucuna ulaşmak, hedefe varmayı amaç edinmek manasına gelmektedir (Yayla, 2020: 150). İnsan, dünyaya geldiği andan itibaren çevresini keşif yolculuğuna başlayarak anlam arayışını sürdürmektedir. Kur’an-ı Kerim insanın şekilden surete geçerek yaratıldığından bahseder (Nuh, 71:14). Fizyolojik olarak her an yaratılmaya devam eden insanın ruh ve bilinç dünyası da sürekli gelişim göstererek mesafe kat etmektedir. Zihnin ulaştığı olgunluk döneminde ne için varım? Sorusu insanı amacına götüren temel ilkedir. Başıboş gayesiz ne yapacağından habersiz yaratılmayan (Mü'minûn, 23: 115) insan anlam arayışındaki sorusunun cevabını yine ilahi hitapta aramalıdır. Yaratıcıya kul (abd) olması (Zâriyat, 51: 56) hakkın batılı yok etmesi (Enbiyâ, 21: 16-18) yaratıcının yeryüzünü şereflendirdiği ilahi hükümlerin anlaşılıp uygulanması (Sâd, 38: 26) bilincini kullanarak Allah’tan hakkı ile saygı içinde sakınılması (Mü’minun, 23: 115-116) dokunduğu her yeri mamur kılması asli görevlerindendir.

Amaçsızlık insanı felakete sürükleyerek ruhsal gelişimini olumsuz etkiler. Hayata tutunmayı sağlayan faktör, ulaşmak istenilen şeye karşı düş kurup çabalamaktır. Gerçekleşmesi istenilen nihai hedeflere ulaşmak ruhsal gelişme sağlayarak insanın

gayesini gerçekleştirmesinin huzurunu verir (Adler, 1995: 118) Bir gayeye bağlı olarak hayat mücadelesi veren bireyler kendini gerçekleştiren kimselerdir. Victor Frankl (1905-1997) insanın kendini gerçekleştirmesinin yetmeyeceğini beyan ederek "kendini aşma" kavramını geliştirmiştir (Bahadır, 2001: 31). Potansiyelini keşfedip aşan kimseler mükemmelliğe, Ahsen-i takvime ve kâmil olma durumuna erişebilir. Anlam arayışının noksan kalması kişide psikolojik sorunlara yol açabilir. Hayattan tat almanın yegâne sebebi anlamlı olduğunu hissettiğimiz zamanlarda gizlidir (Tolstoy, 2000: 31). Belli bir gayeyi hedefe yerleştirerek mücadele eden bireyler tutarlılık sergilemiş olur (Yalom, 2001: 663). Bir gaye temelinde yaşamak insana özündeki cevheri bulmasına destek olarak eylemlerini bu gaye etrafında şekillendirmesini sağlayacaktır.

İkbâl hayatın bekasının devam etmesini bir maksat ve davanın varlığına bağlamıştır (İkbâl, 2005: 35). Hayatın gayesi yitirilirse gerçek ölümün o zaman meydana geleceğini düşünmektedir.

"*Ferdin ölümü hayat ırmağının kurumasıyla gerçekleşir.*

Milletin ölümü ise, hayatın gayesini yitirmekle olur" (İkbâl, 2019b: 65).

Amaçsız bir toplum yok olarak savrulur, kültür ve medeniyetini oluşturamaz. Zira geçmişte birçok millet varlıklarını sürdüremeyerek izleri silinmiştir. Gayesizlik beraberinde gayretsizliği de getirerek hayatı çıkmaza sokmaktadır.

"*Ferd, ruh ile beden arasındaki ilişkiyle yaşar.*

Milletin yaşaması ise, mukaddes değerlerin korunmasıyladır" (İkbâl, 2019b: 58).

Problemlerin, düzensizlik, kargaşa ve savaşın olduğu ortamlardan güçlü çıkmanın yegâne yolu insanın tutunduğu değerlere sahip çıkmak ve sonraki nesillere bu değerleri kültür ile aktarmaktan geçmektedir. Modern dönemdeki Müslümanların en büyük problemi hedeflerinden uzaklaşıp tembelliği yol edinmeleridir. Muhammed İkbâl sömürge altında olan inananların gayesizlik gömleğini çıkararak aşk ile kuşanmalarını istiyordu. İnsanı tek başına kâinata benzeten İkbâl, yeryüzünde Allah'ın temsilcisi olarak görmüştür (Kayani, 2018: 44). Böyle yüce bir vazifesi olan bireylerin gayesizlik içinde köleleşmesi kabul edilemez bir durumdur.

"*İslam dünyasında kumandanı beceriksiz, orduda saflar bozuktur.*

Gayesiz gençlik ise atılmak üzere olup da hedefi olmayan oktur" (İkbâl, 1983: 59).

İkbâl'in eserlerinde İslam âleminin çöküşü ve savruluşunu şikâyet edercesine Müslümanlara geldikleri noktaya ayna tutmak istediğini görüyoruz. Geçmişi peygamber dönemini özlemle anıp döneminin Müslümanlarına kaybettiklerini hatırlatma mücadelesi vermektedir. İslam dünyasının yönetim konusunda gerilediğini birlik ve bütünlüğün bozulduğunu dolayısı ile yeni yetişen neslin gençliğin de hedef ve gayeden uzak yetiştirilip topluma bırakılarak ziyan edildiklerini anlatmak istemiştir. Kendini bırakmış, olayların seyri içerisinde hareket eden iman ateşi sönmüş bir nesli ayağa kalkmaya, harekete geçmeye davet etmektedir (İkbâl, 1960: 7). İkbâl bu durumun böyle devam etmesi takdirinde İslamiyet'in hak ettiği değeri göremeyeceğinin Müslüman toplumların daha da bozulacağının farkındadır.

"*Hedef, ruh gibi insanın hareketlerinde gizlidir. Her davranışın tarzı ve sayısı onunla biçimlenir*" (İkbâl, 2019: 81).

İkbâl, *İslam Toplumunun Yapısı* adlı eserinde her amelin bir hedef doğrultusunda mevcuda geldiğini ifade eder. Amelin anlam kazanması da bu hedefin barındırdığı muhteva doğrultusunda olmaktadır. İkbâl bedeni hareket ettiren ona canlılık kazandıran unsurun ruh olduğunu ifade ettiği dizelerinde, insan davranışlarında hedefin ne denli önemli olduğunun betimlemesini yapmıştır. Hedef insanın ilerleyişinin önünde bir yön belirleyerek kişinin amacına ulaşmasını kolaylaştırmakta ve istikametini sağlam kılmaktadır. Batıdaki gelişmelerle birlikte Reformun ve modernizmin getirdiği yenilikler hayatı kolaylaştırırken sosyalleşmeyi, birlik içinde hareket etmeyi azaltmıştır. Toplumsal eğitimin azalması ve bireyselleşmenin ön plana çıkması kişinin şahsiyetini geliştirmesi açısından büyük oranda bireye ve iradesine bağlı kalmıştır. İradeyi ortaya koymak ancak tutkulu bir aşkla benliği inşa etmekle olur (Hüsrevşâhi, 1995, 119). Benliği sağlam olanlar ise gayesini sinesinde taşıyanlardır. Anlam arayışı kişilere göre değişebilir. Kimisi kutsalları, mitleri, dünya zevklerini merkeze alırken Müslümanın merkezi teması iman olmalıdır. Ölümden sonra hayatın olması ölümün bir son değil başlangıç olmasına olan inancın, Müslümanı gayesizlikten uzaklaştıran bir etken olduğu söylenilebilir (Yüksel, 2021:81).

Feriduddin Attar (1145-1221) ; "*Dostum pazara git kendine bir dert satın al. Bulamazsan gel benden ödünç al*" (Sırma, 2018: 41) sözleri ile Müslümanın imanı yükseltmek, İslam'ı yaymak, Rabbe kul olmak için gaye edinmesine vurgu yapmıştır. İnsanlar toplumun birer unsurudur. İslam'ı bireysel olarak kabul etmiş olsalar da inancın topluma dönük dışsal bir yönü vardır. İnsan kendini toplumun içinde geliştirir, İslam ise bireylerin kişiliklerini inşa eden benliklerindeki toplumun kendisidir (Esposito, 1983: 178). Dolayısı ile gayesinden uzaklaşmış bir Müslümanın kendine de yaşadığı topluma da bir faydası bulunmamaktadır. Böyle bir birey ancak dünyevi hayatını biyolojik olarak tamamlayarak göçer gider. İdealleri ile yaşamayanlar başkalarının idealleri altında ezilmeye mahkûm olurlar. Rabbin Ey örtüsüne bürünen kalk ve uyar (Müddesir, 74:1-2) hitabının kulaklarda yankılanması gaflet ve gayretsizlik örtüsünden sıyrılarak ayağa kalkmak gereklidir.

4.2. Cehalet

El-İlm terimi ile de ifade edilen bilgi, eşyanın varlığın özüne ulaşmak, akılda kesin bir hükmün oluşması, bilen ile bilinen arasındaki ilişki gibi çeşitli şekillerde tanımı yapılan bir kavramdır (TDV, 1992: 157-161). Bilginin, bir şeyi biliyor olmanın zıddı olan bilgisizlik ise cehl kavramı ile ifade edilir. Allah insan türünü yaratırken ona verdiği akıl, zekâ, idrak, bilinç gibi anlamaya yönelik duyularla donatmıştır. İnsan bilme ve bilgiyi kullanabilme potansiyeli ile dünyaya gelerek merak duygusunun eşlik etmesiyle tabiatın kendinin ve dahi rabbinin bilgisine ulaşır. İnsan kendine bahşedilen akıl ile bilgiye yönelir. Akıl bilgiyi anlama sentezleme çözümleme ve ifade etmede etken bir yetidir. Aklı olmayan bireyler dünyevi, cezai ve dini herhangi bir yaptırım karşısında sorumlu değillerdir.

Aklın üç yönü bulunur. Neden sonuç ilişkisi kurar, yeni yorumlar oluşturur, kuramlar oluşturur sonuca varır. Bu yönüyle akıl bilginin kaynaklarından biri olarak kabul edilir. İkinci yönü duyu organlarının dokunma, hissetme, tatma, görme, işitme şeklinde getirdikleri izlenimleri bilgiye dönüştürür. Üçüncü olarak ise dışarıdan gelen herhangi bir haberi anlar, kavrar ve yorumlayarak ortaya koyar (Kutlu, 2023). El-Alim olan Allah her şeyi bilen iken insan sadece ulaşabildiğinin bilgisine sahiptir. Her ulaşılan bilgi yeni belirsizliklerin varlığını ortaya koymaktadır. Böylece insan bilginin sınırsızlığı karşısında acziyetini anlamaktadır.

Allah Kur'an-ı Kerim'de "hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer, 39: 9) sorusunun karşısında bilginin cehalete üstünlüğü ifade etmiştir. Bununla birlikte Allah İnsanı çaresiz ve yalnız bırakmayıp Peygamber ve vahiy göndererek yol göstermiş (Bakara, 2: 213) insana bilmediğini öğretmiştir (Alak, 96: 4). İbn-i Haldun'a (ö.808/1406) göre insanlar arasında aklın işlevselliği konusunda farklılıklar bulunmaktadır. Bazı insanlar aklı kullanma ve çalıştırma noktasından üstünlük sağlayarak öne çıkarlar (Ünal, 2018: 262). Zekâ bilgiyi öğrenen, çözümleyen, yeni durumlara uyum sağlayan zihinsel bir yetenek iken akıl son kararı veren merkezdir (Özdemir, 2017: 117). Sınırsız ve sonsuz bir yapıya sahip olan bilgi hızla gelişen güncellenen bir yapıya sahiptir. Toplumlar bir önceki neslin bilgi birikimleri üzerine kendi çağında keşfettiği, ürettiği yeni birikimleri ekleyerek bir sonraki topluma aktararak devam ederler. Ancak toplumun tamamının bu bilgiyi özümseyemediğini söyleyebiliriz. Bilmenin tam karşısında duvar ören cehalet aşılması güç sağlam kayalara dönüşür. Râgıp el-İsfahânî (ö. V./XI. Yüzyılın ilk çeyreği) Müfredat isimli eserinde cehaleti tanımlarken üç merhalede sunmaktadır. Birincisi aklın bilgiden mahrum olması, ikincisi gerçekte olan bir şeyin farklı olduğunu kabullenme, üçüncüsü kişinin yapılması gereken şeyin aksini yapması (İsfehânî, 1412: 102). Cehalet her ne kadar zihin, algı, yorum ve görüş ile ilgili bir problem olsa da zihnin davranışa yansımasıyla eyleme dönüşerek toplum içinde kendini gösterir (Alrawashdeh, 2019:10). İslam toplumunun karşı karşıya kaldığı en büyük problemlerden biri olan cehalet zihinleri kuşatmıştır. Bilgisizlik ve bilgiyi aktif olarak özümseyememenin yol açtığı cehalet bireyin kendini kontrol etmesini sarsar. Ayrıca toplum içinde olaylara gösterdiği tepkiler ve davranışlar belirsizlik arz eder (Izutsu, 2007: 318). İkbâl bilgiye ulaşıp da onun ışığında kendini aydınlatmada aciz kalan insanı şöyle anlatır.

"Yıldızların yörüngelerini keşfeden insan

Aciz kendi düşüncesinin dünyasını gezmekten

Öyle kaybolmuş ki felsefesinin dehlizinde

Bugüne kadar bir tek söz söyleyememiş

Ne kazandığı konusunda bu kayıptan.

Güneş ışınlarını esir alan bu zavallı

Aciz kendi hayatının karanlık gecesini aydınlatmaktan." (Koç, 2013: 214).

Dünya Müslümanlarının genelinde meydana gelen bilgiyi üretmekten geri kalma ve zamanın gelişimine uyum sağlayamama sorunsalı, ülkemizde Mehmet Akif Ersoy'un da kendine dert edindiği bir mesele olmuştur. İslam camiasını harekete geçirmek isteğinde olan ayrı topraklarda yaşayıp aynı meseleler üzerinde halkı bilinçlendirme çabasında olan İkbâl ve Akif ortak inanç ve görev bilincinde birleşmiştir. Her İki şairimizin derdi dil, ırk, millet ayrımı yapmadan tüm Müslümanların ortak bilinç ekseninde toplanması ümmet olmayı başararak özgürleşmeleridir. İstiklal 'in sembolü Mehmet Âkif Taceddin Dergâhına kapanıp yazdığı dizelerinde Müslümanların gerçek düşmanının cehalet olduğunun farkına varmaları gerektiğini söylemektedir,

…

"Ey derd-i cehâlet, sana düşmekle bu millet,

Bir hâle getirdin ki, ne din kaldı, ne nâmûs!

Ey sîne-i İslâm'a çöken kapkara kâbûs,

Ey hasm-ı hakîkî, seni öldürmeli evvel

Sensin bize düşmanları üstün çıkaran el" (Ersoy, 2023).

Milli şairimiz cehaleti hasm-ı hakîkî olarak tanımlamış, Müslümanın gerçek düşmanı olarak cehaleti görmüştür. Ona karşı koymak ancak bilgiye ulaşmakla, karanlıktan aydınlığa çıkmakla olacaktır. Bilgi insanın büyüme ve ilerleme sürecinde çevresiyle etkileşimi sonucu sonradan kazanıp eklediği bir olgu olduğu gibi cehalet de bireyin sonradan edindiği yanlış düşünce ve inanışlar sonucu oluşur (Alper, 2017: 11). Gerek Hindistan topraklarındaki Müslümanlar olsun gerek dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlar bilgi sancağını bir kenara bırakarak cehalete yenik düşmüştür. Geçmiş bilgi birikimini olduğu gibi kabul edip dönemin şartları içinde yeniden revize edemeyen inananlar katı bir anlayış ile sabit bir ilim düzeyinde kalmakla yetinmişlerdir. İlim ve bilim gelişirken üreten olması gereken Müslüman, günah işlemek korkusuyla yeni meseleler karşısında sınır çizgisi çizerek kendini çembere almıştır. Müslümanın cahil kalmasıyla birlikte dini yanlış anlama, yorumlama ve yaşaması gibi sonuçların geliştiği söylenilebilir. Bilgiye kendini kapatan, geleneksel yapıya sıkı sıkıya bağlı kalan bireyler cehalet karşısında savunmasız kalırlar. Müslümanın cahil kalması, dinin sosyal yapı içinde yozlaşması ve kabulünün zorlaşmasına sebep olur. Oysaki din, bireyleri tek bir güç

etrafında birleştiren, olumsuzluklara karşı teselli eden, kuvvet ve dinamiklik kazandıran yegâne şeydir (Balaban, 1950: 45-51). Cahil Müslüman, İslam'ı sosyal hayatın parçası olmaktan çıkardığında geriye sadece ahlaki yapıdan oluşmuş bir sistem kalacaktır (İkbâl, 2017b: 165). İkbâl, İslam'ın günlük yaşamın bir parçası haline getirilmemesi ile geriye dinden bağımsız toplumun oluşturduğu normların kalacağını ve bireylerin giderek dinden uzaklaşmış olacaklarını düşünmektedir.

İkbâl'e göre cehalet hayatta zelilliğe sebep olur. İlim bir hazinedir. İnsanın benliğinin kuvveti, yaşamın belirleyici unsurudur (İkbâl, 2013: 38). Cehaleti yenmenin yegâne yolu bilgiyi hâkim kılmaktır. İkbâl cehaleti ortadan kaldırmayı aşk ve akılla yoğrulmuş bilgi ile çözüleceğine inanmaktadır.

"Aşk akılla birlikte davranırsa

Başlar başka bir âlemi yaratmaya

Kalk ve başka yap bir âlem resmini

Akılla güçlendir aşkın etkisini" (İkbâl, 1989b: 84).

Aşk ile aklı yoğuranlar, yeni âlemler meydana getirip dünya düzenini değiştirebilirler. İkbâl için insanın gücü akıl ve aşkı harmanlamakta yatmaktadır. İkbâl aklın karşısına aşkı koyarak bir karşılaştırma yapar. *Bâl-i Cibril* adlı eserinde

"Aşk *tamamen Muhammed Mustafa'dır, akıl ise Ebu Leheb"*(Schimmel,2012: 86).

Sözüyle İslam peygamberini aşkın temsili olarak görürken İslam karşıtı olan hakkında Kur'an-ı Kerim'de ayet indirilerek (Tebbet, 111: 1-5) inkârının boyutu anlatılan Ebu Leheb'i aklın yerine koymuştur. İkbal burada aşk ile bağlantısı olmayan aklın, insanın kendini ve dünyayı mahvedebilecek bir boyuta gelebileceğini göstermek istemiştir. Ancak aşkla birlikte hareket eden akıl dünyayı cennete çevirebilir (Schimmel, 2012: 86).

"*Aşk olunca ilim lâhût, aşk olmayınca tâğût'tur*" (Schimmel, 1989: 72).

İlmi aşkla besleyen İkbâl, bilginin manevi ve ilahi yönünü kuvvetlendirmiştir. Cehaletten kurtulmanın yolu arzu ve istekle bilgiyi elde ederek aşkla yüceltmekten geçer. Aşksız bilgiyi ise tâğût, kötülüğün merkezi olarak insana ve topluma zarar verici, düzen bozucu olarak nitelendirdiğini görmekteyiz.

"ilim aşktan nasibini almadıkça

Görevi ne? Düşünceye sahne olmaktan başka

Samir'inin büyüsüdür bu tiyatro sahnesi

Ruhü'l Kuds'süz ilim büyücülük değil mi?

Gönül ateşinden nasipsiz ilim, şer

Işığı, deniz ve karayı karanlık eder…

İlimde aşk olmazsa batıl bir ilim olur…

Akıl tevhit ile yolunu buldu ve maksada ulaştı…

Düşünceyi aşk ateşiyle tutuşturup aydınlat." (İkbâl, 2014: 93-94).

İkbâl'in *Câvidnâme* adlı eserinde yazdığı bu beyitlere göre cehaleti yenmenin hakikate ulaşmanın yolu, ilim ve aşkı birleştirmekten geçmektedir. Salt bilginin insanı cehaletten kurtaramayacağı aydınlatamayacağını vurgulayan İkbâl için, düşüncenin yakıtı aşktır. Zira insan bilgiyi hayra veya şerre kullanabilir. Bu sebeple ikbâl, aşksız ilmi batıl kabul etmektedir.

4.3.Tembellik

İkbâl'in altını çizdiği meselelerden biri de Müslümanın çalışkanlık karşısında tembelliği tercih etmesidir. Çalışkanlık ve çaba övgü ve gurur ile bahsedilen bir erdem iken tembellik yerilen davranışlardan kabul edilmiştir (Aksu, 2021: 20). Kötülüğün kaynağı insanı günah ve utanca sürükleyen rüsvalık olarak değerlendirilebilir (Miskeveyh, 1983: 183). Tembellik ve cehalet birbirinin destekçisi, kardeşidir (Kılıç, 2001: 11). Birbirini besleyen bu iki damar Müslümanın hayat bağını koparır. Hz. Muhammed'in korkaklık ve tembellikten Allah'a sığınılması gerektiğini öğütleyen sözleri tembellik karşısındaki duruşunu net ifade etmektedir (Yaran, 2018: 85-88).

Tembellik beraberinde uyuşukluk, isteksizlik, hiçbir işe yetişememe gibi günlük hayatı da aksatır. Oysaki Allah "bir işi bitirdiğinde hemen diğerine koyul" (İnşirah, 94: 7) ayeti ile Müslümanın çalışkan bir kimliğe sahip olup boş durmaması gerektiğine dikkat

çekmektedir. İslam fertlerin kabulü ile yayılmasına rağmen fert bazında değil toplum içinde birlikte yaşanmaktadır. Bu yüzdendir ki tembellik sadece kişileri değil toplumun tüm kesimini etkiler. Toplumsal yapıyı etkileyerek bozulmaya, gevşekliğe yol açar. Müslümanlar içine girdikleri tembellik ve atıl olma girdabından çıkmak için ilahi emre bağlılıkla hakikate ulaşmalıdırlar (Aksakal, 2015: 65-81).

İkbâl her türlü miskin ve tembel davranışı toplumu felakete sürükleyen hastalık olarak görmektedir. İbadet bahanesi ile dünyadaki çabanın geri plana atılmasını eleştirerek "*Kölelerin namazı*" (İkbâl, 1968: 207) isimli şiirinde ibadetle meşgul olurken dünyada yapılması gereken faaliyetlerin bir kenara atılmasını kabul etmez. Çünkü onun iman eden mümini aktif ve dinamik bir çaba içinde olmalıdır (Kaplan, 2003: 81).

İnananlar arasında tevekkül kavramı yanlış anlaşılmış olacak ki Müslümanları tembellik sarıp sarmalamıştır. Tüm tedbirini aldıktan, üzerine düşen vazifeni yaptıktan sonra büyük bir teslimiyet ile Allah'tan gelene razı olmaktır tevekkül. Gayret ve çaba göstermeden miskinlikle beklentiye girip, Allah'a dayanmak İslam'ın özüne aykırıdır. Mehmet Akif atalet sahibi müminleri şöyle eleştirmektedir.

"*Allâh'a dayandım!" diye sen çıkma yataktan…*

Ma'na-yı tevekkül bu mudur? Hey gidi nâdan!"

"Ecdâdını, zannetme, asırlarca uyurdu;

Nerden bulacaktın o zaman eldeki yurdu" (Ersoy, 2003).

Dünya güç savaşlarının sergilendiği tiyatro sahnesine dönüşmüştür. Önceki uluslar topla silahla kılıçla savaşırken günümüzde kalemle ilim ve bilimle çarpışılmaktadır. Tembellik yapan uluslar medeniyetlerin arka sırasında kendine yer edinir (İkbâl, 2017b: 20). İkbâl, insanlar ve uluslar bir gün ölürler ancak onların geride bıraktıkları evlatları nispetindeki fikirleri asla yok olmazlar demiştir (İkbâl, 2021: 42). Topluma ekilen fikir tohumları bir medeniyet tasavvurunun yapı taşlarıdır. İkbâl'e göre güçlü insan ortam oluşturarak uygarlıklar meydana getirir, zayıf insan ise ancak uyum göstermek durumunda kalır (İkbâl, 2021: 50). İkbâl tembel bir beyinle bitki arasında bir benzerlik kurmaktadır. İkisinin de dans edemeyeceğini söylemektedir (İkbâl, 2021: 57). İkbâl bitki ve tembel zihin arasındaki ortak yönün hareketten yoksunluk olduğunu mecaz bir ifade ile dile getirmiştir.

Müslümana artık ayağa kalkması fikri mirasına sahip çıkması gerektiği uyarısında bulunur. Ayağa kalkmadan eyleme geçmeden sırtını Allah'a dayayıp değişim bekleyenler hüsrana uğrarlar. Tüm dünya Müslümanlarının dört bir yandan hayat belirtisi göstererek canlanmasını, ayağa kalkmasını istemektedir.

İkbâl *Zebûr-u Acem* adlı eserinde şu dizeleriyle tembellik zilletine bulanmış Müslümanlara seslenir.

"Derin uykuya dalan gonca, uyan, uyan, kalk;

Nergis gibi gözünü açıp etrafına bak;

Safa sarayımızı keder, talan etti bak;

Kuşlar ötüyor, uyan!

Bu ateşli feryatlar

Her tarafı kavurdu;

Her tarafta bir figan…

Uyan derin uykudan

Derin uykudan uyan!

Derin uykudan uyan!

Bak bütün Şark ne halde,

Külü göğe savrulmuş…

Boğulmuş bir inilti susuyor…

Eseri yok… Bu kaybolmuş bir feryad

Bu toprakta her zerre bir mustarip nazardı.

Hindistan'dan isyan et; Semerkant'tan

Irak'tan. Hemedan'dan tuğyan et;

Bir hayat göster, canlan" (İkbâl, 1964).

Betimlemelerin yapıldığı mısralarda Müslümanlar goncaya benzetilerek henüz olgunlaşmadıkları dünyanın dört bir yanını keder, ızdırap feryadın sardığını iniltilerin dahi artık sesinin çıkmadığını niyaz edip her bir koldan uyanış nidasında bulunmaktadır. Asrın hastalığı haline gelen uyuşuk, üşengeç, vurdumduymaz tavırlar bir benliği yok etmeye muktedir ahvallerdir. Kuşkusuz gayesizlik içinde bilincini kullanmayan bilgi dağarcığını genişletmeyen Müslümanı tembellik hiç terk etmeyecektir.

"Şaşılacak şey ey Müslüman

Ufuklar sana açılmış

Sen ise kendini yitirmişsin

Ne zamana dek gafil, cahil, müzmin ve tembel oturacaksın?"

(İkbâl, 1971: 257).

İkbâl çalışkanlığı bir sistem olarak görür. Taklit ve tembellikle sürdürülen bir yaşamın insanın ruhsal dinamizmini yok etmesiyle toplum rahata alışır, düşünce üretmeyi bırakır. Müslümanların çalışmanın sistemini kavrayarak, kendi kültür ve medeniyeti üzerine bu sistemi oluşturmaları gerekmektedir (Ayvazoğlu, 1997: 50). Fertler birbirinden bağımsız hareket ediyor gibi görünse de tüm davranışları ulusun tamamını etkilemektedir. Bu sebeple bireylerin yaptığı her çalışma ulusal bir çalışmadır. Toplumda yapılan bir çalışmanın hedefi zararlı ise bunun olumsuz sonuçları bireyleri etkileyecektir. Faydalı bir çalışma ise bu da topluma yansıyacaktır. İkbâl bu sebeple bireylere büyük bir sorumluluk yükler. Ulusların yüksek kültürel düzeye ulaşmaları bireylerin dürüst çalışmalarına bağlıdır. İbadet niteliğinde olan çalışma işte böyle bir çalışma olmalıdır (İkbâl, 2017b: 30).

İkbâl, toplumların düzelmesi ve gelişmesinin tek yolunun eğitim yoluyla gerçekleşeceğine inanmaktadır. Medeniyetlerin çöküşleri veya yükselişleri fertlerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak gerçekleşir. İkbâl'e göre dünyadaki hiçbir ulus bireysel bir ıslah olmadıkça toplumsal olarak düzelemez (İkbâl, 2017b:30).

4.4. Pasiflik, Eylemsizlik

Hayata anlam katan değerlerden birisi de çabalamaktır. İnsanoğlu anlam bulduğu, mutlu olduğu, değerli gördüğü şey için çabalar (Akyıldız, 2014: 19). Harekete geçmek tüm fiillerin başlangıç gücünü içinde barındırır. İlk adımı atmak, karar vermek hareketin ana kaynaklarındandır. İnsan eylemleri ile kıymet kazanan bir varlıktır. Aksi takdirde beşer olmaktan insan olma sıfatına kavuşamaz. İnsanoğlu akıp giden bir düzen içinde var olma mücadelesi verir. Zaman kontrol edemediğimiz ve süreklilik arz eden ayrıca eylemlerimize anlam kazandıran bir süreçtir (Tutar, 2007: 19). Belirli bir nizam içinde hareket eden sistemde yer almaktayız. Evreni gözlemlediğimizde her şey kendi türünün içinde bir hareket yapısına sahiptir. Güneş kendi yörüngesinde hareket etmekte (Yasin, 36: 38) gece geçip gitmekte (Fecr, 89: 4) gece, gündüz, güneş ve ay akıp gitmekte (Enbiya, 21: 33) dağlar ve bulutlar (Neml, 27: 88) gezegenler ve dünya durmaksızın hareket ederek statiklikten uzaktır.

İkbâl, evrenin dinamizmini savunmaktadır. Çünkü Kur'an'ın sunduğu hayat sistemi de canlı ve aktiftir (İkbâl, 2018: 171). Bu sebeple İkbâl evrende her şeyin hareket halinde olduğunu savunurken insanın pasifliğini kabullenememektedir. En büyük eylem düşüncedir. Çünkü bedene hareketi veren komut düşünceden gelmektedir. İkbâl düşünceyi kendi zatında başlı başına bir hareket olarak görür. Onu bir tohumun bünyesinde taşıdığı organik bileşenlerin sınırsızlığına benzetmektedir (İkbâl, 2018: 20). Düşünce doğruyu yanlışı ayırt etmeyi sağlayan aklın melekelerini, idrak gücünü ortaya koyan eyleme yön veren mücevherdir. Pasif ve hareketten uzak kalmış bir kişilik düşünmeyi bırakmış veya askıya almıştır. İkbâl toplumda meydana gelen hareketlerin bireylerden başlayarak büyüdüğünü, bir hareketin milletlerin tümünü etkilediğini söylemektedir. Milletler toplu değerlendirilir (İkbâl, 2018: 166). Çünkü her fert yaşadığı çağda kendine düşen sorumluluğunu almak zorundadır. İkbâl, Gözlerini ovuşturarak uyuyan adama artık uyanarak varlığını ortaya koy diyerek sitem etmektedir (İkbâl, 2017b: 41).

Georges Perec (1936-1982) *"Uyuyan Adam"* adlı eserinde uyuyan adamı tasvir ederken kişilik hiçlik ve eylemsizlik içerisine hapsolmuş ölüm sessizliğinde uyuyan bir portre çizmektedir. Yaşam fonksiyonlarını kaybetmiş boş bakışlarla kendinden geçmiştir. Harekete geçmenin verdiği korkuyla insanlarla göz teması dahi kurmaz çünkü biri ile kuracağı en ufak bir bağ onu hayata bağlayan harekete geçmesini sağlayan bir etkiye sebep

olabilir (Peres, 2012). İnsanı üretken yapan yegâne unsur kurduğu bu bağlardır. Yaşamaya değecek bir anlam bağı bulunanlar zirveye ulaşabilir. Pasif birey ise yöneten değil yönetilen durumuna düşerek sıkı bir düzen karşısında kişisel yetenek ve gücünün farkına varamaz. Böyle bir sistem içinde yaşamaya mahkûm olan Müslüman, kimliğini kaybeder (İkbâl, 2018: 166)

Beşeriyetten insaniyete geçebilmiş bir bireyin üç özelliği bulunmaktadır. Bu üç özellik insandaki diğer tüm yetkinliklerin kaynağı konumundadır. Birincisi insan, varlıklar içinde ayrıcalıklı olarak bilinçli ve bu bilinci kullanabilen bir özelliktedir. İkincisi bu bilinç düzeyi gelişmiş olan fertlerin, seçebilme bir şeye yönelme özelliği tamamen kendisine aittir. Üçüncü olarak ise yaratma oluşturma özelliğine sahiptir (Şerîatî, 1997: 19). Bu üç özellik temel fonksiyonlar olsa da bunları kullanma ve ortaya koyma harekete geçmekle mümkündür. İkbâl'in amacı sadece Hindistan topraklarındaki Müslümanları uyandırmak değil tüm dünya Müslümanlarını harekete geçirerek insanlığı İslam ile itibara kavuşturmaktı (Albayrak, 2013: 16).

İkbâl "*Emel ile hayat değer kazanır, Hareket ile hayat kendini yeniler*" (Kayani, 2018: 56) dizeleriyle gaye ve hareketin yaşama kattığı değeri ifade etmiştir.

Harekete geçmek aynı zamanda direnişin sembolü içinde bulunulan olumsuz duruma meydan okumadır. İstikbale yön vermek hakikat imanını göğse koyup hareket kılıcını kuşanarak İslam'ı yeniden inşa gayreti ile olacaktır. Bu direniş nefsin istek arzu ve hevasına karşı koyacak bir güçle ortaya çıkar. Tembellik, gevşeklik, uyuşukluk, boş vermişlik altında ezilen Müslümanların her türlü zulüm, çatışma, kargaşa, sömürge ve fikir ayrılıkları karşısındaki dik duruşları hareketin sembolü olmaktadır.

4.5.Taklitçilik ve Mezhepçilik

Müslüman toplumun üretme ve yeni bir bilgi ortaya koyma noktasındaki en büyük eksiklikleri taklide dayalı bir yaşamı benimsemiş olmalarıdır. Taklit bir âlimin ortaya koyduğu ilmi, ulaştığı sonucu, araştırmadan sorgulamadan kabul etmek anlamına gelmektedir (TDV, 2010: 461-465). Elbette ki toplumun içindeki tüm bireylerin eğitim öğretim, ilim, bilgi, ahlak, anlama, kavrama uygulama noktasında aynı olması beklenilemez. İslam'ın dünyanın dört bir yanında her türlü milletten her yaş ve meslek

grubundan, şehir ve kırsal yaşamdan müntesibinin bulunması bir kısmının taklide yönelmesine, görerek uygulamasına sebep olmuştur. Ancak insanoğlu kendisine verilen akıl yetisi ile eylemlerinin sorumlusu olan bir varlıktır. Kur'an'ı Kerim insanı taklit etme kendilerinden öncekilere uyma, aklı kullanmama konusunda keskin bir dil ile uyarıda bulunmaktadır. Hak ve hakikate uymaya çağırılan bireyler atalarından gördüğüne tabi olacaklarını söyleyip, körü körüne bağlılıklarını ifade etmişlerdir. Atalarının yanlış üzerine olmaları halinde de yine tabi olup olmayacakları sorularak düşünmeye sevk edilmiştir (Bakara, 2: 170). İslam'ın tebliğinin ilk yıllarında peygambere karşı gelenlerin bu inat ve ısrarcı tavırlarının alt nedeninin taklitçilik olduğu ayetlerle sabittir. Onlar kötü bir iş yaptıkları zaman kendilerinden öncekilerin de aynı yolda oldukları savunmasına girerek üstelik Allah'ın bunu onayladığını dile getirerek dilleri ile söylediklerini akıllarına kabul ettirmeye çalışıyorlardı (A'raf, 7: 28).

İnsanın akıl ve iradesi ile iyi ve kötü yönünden hangisini besleyip geliştireceği kendine bağlıdır. Zaaflarının eksikliklerinin içinde tarih sahnesinde silinip yok olacak ya da fıtratını var olan tüm potansiyelini ortaya koyma çabasını gerçekleştirecektir (Özsoy, 1994: 117). Bir hareket davranış veya sanat eserini taklit etmek nasıl ki insanın kendi öz benliğinin dışındaki bir durumu benzetmeye çalışma ise dini bir hükmün bilgisine sahip olmadan kabullenme ve uygulama da kişinin benliğinin bir parçası değildir.

Bir görüş, anlayış, yol gibi anlamlara gelen mezhep kavramı siyasi, içtimai ve dini kavrayış farklılıklarının tezahürü olarak meydana gelen ilahi olmayan beşeri kurumlardır (Fığlalı, 2008: 15-16). Geniş kitleler tarafından görüşleri benimsenip uygulanan bu oluşumlar kurumsallaşarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Her kim ki dini anlama ve açıklama yönünden bir çaba ortaya koyarsa bu ancak o kişinin anlayışının tezahürü ve yorumundan ibaret olacaktır (Onat, 2017: 25). Peygamberin vefatı ile birlikte vahyin gelmesi kesilmiştir. Peygamber dönemi sonrasında insanlar dini uygulama noktasında ameli ve itikadi konularda fikir telakki eden şahıslar etrafında oluşan kurumsallaşmış mezhepleri taklit etmeye başlamışlardır.

Mezhep imamlarının bilgi birikim araştırma ve sorgulama neticesinde ulaştıkları sonuçları daha sonraları yüzyıllar süren değişen her topluma sebep ve sonucunu bilmeden uygulamaya çalışmak ve bu sonuçların dışına çıkmayı kerih görmek, taklitçiliğin kökleşmesinin nedenlerinden biri olmuştur. İkbâl, toplumda doğru yönelim sağlayacak

önderlerin olmaması, kurtuluşun körü körüne fıkıh ekollerinin taklit edilmesine bağlanılmasına yol açtığını ifade eder (İkbâl, 2018: 166).

İkbâl burada fıkıh ekollerinin varlığına karşı çıkmamaktadır. İnsanların yeni sorunlarını, sosyal hayatın getirdiği problemleri, fikir üretmeden geçmiş ilmi birikimler ile çözmeye çalışmalarına karşıdır. Âlimlerin dini bir konuda ortaya koydukları sonuç İslam değil İslam'ın kişisel bir yorumu, zenginliği olarak algılanması gerekmektedir. Ancak zamanla bu âlimlerin her sözlerinin kutsal bir metin gibi görülmesi, görüşlerinin tartışmaya dahi konu edilmemesi İslam ümmetinin donuklaşmasının, bilim ve irfanda üretememesinin nedenlerinden olmuştur. Bu âlimlerin insan oldukları unutulmuş, hata ve yanılma payları ellerinden alınmıştır (Çalışkan, 1999: 368-369). Dahası sonraki nesillerin yeni bir yorum geliştirerek değişen yenilenen büyüyen, ihtiyaçlara cevap verilmesi gereken canlı bir toplum karşısında söz hakkına ket vurulmuştur. Bu durum Allah'ın Kur'an'da anlattığı cehalet sahibi, atalarına sıkı sıkıya bağlı olup taklidi benimseyen kimselerin sonraki nesillerdeki tezahürüdür. Akıl ve irade devre dışı bırakıldığında toplumda ne kadar geriye gidersek gidelim ve dahi ne kadar ileriye gidersek gidelim toplumun durağanlaşıp takılıp kaldığına şahit olmaktayız. Nitekim Nurettin Topçu taklitçiliğin insan benliği ve kimliğine ciddi zararlar verdiğini, yaratıcı ve özgün fikirlerimizi yok edip, insanda silinmesi zor izler bıraktığını söyleyerek fikri donukluğu canlandırmak istemiştir (Topçu, 1999: 122).

Toplum sürekli değişen bir organizma olduğu için güncel yeni meselelerin oluşması kaçınılmazdır. Bu meselelere dinin sınırları çerçevesinde yeni cevaplar üretilmeli dolayısı ile taklit ile değil tahkik ile hareket edilmelidir. İkbâl yaşadığı çağın fitneleri kıskacında kalan Müslümanların gönüllerindeki iman sıcaklığının soğuduğunu insanın kendine yabancılaştığını vurgular. İkbâl taklitle ilgili bir dizesinde;

"*Taklitten daha evladır kendini öldürmek*

Yolunu kendin ara Hızır'ı beklemeyi terk et" (İkbâl, 1999b: 45).

Taklidi bu dizelerinde yeren, kurtarıcı inancını bir kenara bırakarak yolunu bulmaya insanı yönlendiren İkbâl başka bir düşüncesinde taklide yönelmeyi gerekli görür. Hayatın alt üst olduğu, inananların savrulup birlik ve bütünlük ilkelerinden uzaklaştığı ıstırap günlerinde, milleti ayakta tutan hayatını idame ettireceği gücün, taklide yönelmek olduğunu belirtir.

"Eğer hayat takvimi alt-üst olursa, Millet, ancak taklid ile hayatını devam ettirir.

Babanın yolunda yürü (İbrahim a.s) Bu toplum hâline gelmedir. Taklidin mânâsı, Milletin korunmasıdır" (İkbâl, 2019: 65).

Burada İkbâl'in taklitten kastı bir görüş ve düşünce etrafında körü körüne kabullere dayanan gelişmeyen donuk bir anlayış değil, milletin ve imanının fitneden korunmasıdır (İkbâl, 2019: 65). İkbâl geçmişin prangalarına takılan atalarının sözlerine sıkı sıkıya bağlı olan kimseleri cahil ve dar görüşlü olarak değerlendirmektedir (Ali, 2013: 216). Yine İkbâl şu dizeleri ile bağnaz bir taklitçiliği reddettiğini açıkça dile getirmiştir.

"*Özgür bir kişi için geçmişin zincirleriyle kelepçelenmeden ilerlemek ne güzeldir*

Zira eğer taklit iyi bir şey olsaydı

Peygamberin kendisi takip ederdi Ataların izini"(Ali, 2013: 216).

Taassup ve tabularına sıkı sıkıya bağlı olan, geçmişi kendine koruyucu kalkan yaparak yenilikler karşısında düşüncelerini özgür bırakamayan bireyleri uyandırmaya çalışan İkbâl, Peygamberin ataları takip etmediğini, bilakis toplumda bir diriliş meydana getirdiğini hatırlatmak ister. Taklidi eleştirmenin özünde, akıl ve düşünce yetisini bireyin kendi adına başkasına devretmesi yatmaktadır. Varlık âleminde sadece insana özgü olan düşünme eylemi böylelikle belirli şahıslara devredilmekte, geriye kalan insan güruhu yönetilebilen, şuursuz, sömürüye açık hale gelmektedir. Babanız İbrahim'in dinine uyarak şirke bulaşmadan peygamberlerin yolunu benimseyin Allah'ı birleyerek yaşayan bir toplum olun ki korunasınız (Âl-i İmrân, 3: 95).

İkbâl'in uyarısı üzerine gerileyerek çöken bir millet, az bilgiye sahip anlayışı dar âlimlerin içtihatları üzere hareket edecek olurlarsa, Müslüman toplulukların varlığının ortadan kalkacağı söylenilebilir (İkbâl, 2019: 66). Geçmişinden ve yaşadığı toplumdan bütünüyle bağımsız olamayan insana düşen vazife, geçmiş âlimlerin bilgi ve birikimlerinden istifade ederek çağının ihtiyaçları doğrultusunda yeni bilimler ortaya koymak olmalıdır.

İkbâl körü körüne bilinçsiz yapılan bir taklidi reddetmektedir. Bu İslam dışı unsurların dine yerleştirilip taklit edilmesi, ayrıca geleneksel örf ve adetlerin dinselleştirilmesi yönündeki taklide yönelik bir karşı çıkış olduğu söylenilebilir.

"*Ayna gibi başkalarının güzelliğinde kendini yok etme.*

Gönlünden ve gözünden başkalarının hayalini sil, çıkar" (Schimmel, 2012: 85).

İkbâl'in bu sözlerinde kişiyi kendi özünü ortaya çıkarmaya davet ettiğini, bir başkasının fikir ve davranışlarında kendini yok etmemesi gerektiğini vurguladığını anlamaktayız. İkbâl, dinin üstadı olarak kendini tanımlayan nice alçakların çoğaldığını, Müslümanların bütünlükten uzaklaşmaları durumunda ihtilafa düştükleri meselelerin hayatı bir bıçak misali kesip mahvedeceğini belirtir (İkbâl, 2019: 66).

Müslümanların diri kalmalarının tek yolunun, Kur'an birlikteliği çerçevesinde bir araya gelmekte olduğunu belirtir. İkbâl'in Allah'ın ipine sıkıca tutunmayanın toz gibi dağılıp gideceğini vurgulaması, Müslümanları aynı düşünce zemininde birleştirme gayreti olarak karşımıza çıkmaktadır (İkbâl, 2019: 66-67).

4.6. Kader Anlayışı

İkbal'in İslam camiasında tespit ettiği problemlerden biri de kader mevzusuna bakış açısıdır. Kader meselesi insanlık tarihi kadar eskiye dayanan bir düşünce olup yüzyıllar boyunca çözüme kavuşturulamayan, günümüzde hala tartışılabilir nitelikte olan bir konudur. İnsan zihnini daima meşgul eden bir netlik oluşturulamayan karmaşık bir problem olarak önümüzdedir (Yüksel, 2005: 65). Dinler, farklı görüşlerdeki bireyler, teologlar, felsefeciler ve kelam ekolleri nesiller boyunca kader konusuna açıklık getirilmeye çalışmış farklı görüşler ortaya konulmuştur. Ancak genel geçer bir kabule ulaşılamamıştır (İrfan, 1981: 269).

Kader insan ile doğrudan ilintili olup insandan bağımsız olarak düşünülemez. Bu nedenle kader meselesinin anlaşılabilmesi insanın anlaşılabilmesi ile doğrudan ilişkilidir. Her şeye karar veren ve onun meydana gelmesini sağlayan otoriter bir güç olarak, Tanrı'nın inisiyatifinde gerçekleşen olaylar karşısında, insanın konumu sorgulanmalıdır (Aydın, 1987: 90). Eğer her şeyin yetki ve sorumluluk merkezi Tanrı ise insan ne yapmaktadır? Sorusu, zihinleri meşgul etmektedir. Allah mutlak, sınırsız ve sonsuz bir varlık olarak her şeyin var edicisidir. Koyduğu evrensel yasalar, öteden beri değişmez kanunu sünnetullah olarak bir işleyiş içindedir (Fetih, 48: 23). Kâinat çerçevesinde ele aldığımızda insan var edilenler arasında aklı, iradesi, kimliği ve sorumluluğu ile

diğerlerinden sıyrılan özelliktedir. Bu özellikler onu Tanrı karşısında mekanik bir robot olmaktan çıkarır, bilinç ve idrak ile üreten bir varlık olarak ortaya çıkmasını sağlar.

Dünyadaki varoluş gayesinin Allah tarafından belirlenmesi, ilahi bir kanunun düzeninin sonucudur. Bu gayenin gerçekleştirilmesi hür irade ile donatılan insana bırakılmıştır (Öner, 1987: 31). İnsan fiillerine kendi karar veriyor ve seçiyorsa beraberinde seçtiği fiili yapabilme gücüne sahipse, özgürdür. Aksi takdirde bunlardan birinin eksikliği söz konusu olduğunda hürriyetten bahsedemeyiz (Öner, 1982: 13). Bir plan ve program dâhilinde meydana getirilen evrenin önceden her şeyinin belirlenmesinin, Kur'an'ın özüne yabancı olduğunu beyan eden İkbâl, bu düşüncenin insanı anlamsızlaştırdığını, görevini sona erdirdiğini beyan etmektedir (İkbâl, 2018: 70). Oysaki insan eylemlerinden sorumlu bir varlıktır. Gerçekleştirdiği iyi veya kötü eylemlerin sonucunda mükâfat veya cezaya uğraması, iradesinin kendi elinde olduğunun delilidir.

Müslümanlarda oluşan kader inancı, köklerini Kur'an ve Hz. Muhammed'in görüşleri çerçevesinden ziyade ataların kültür ve anlayışından aldığı söylenilebilir. Zira Mu'tezile ekolü dışındakilerin, kader ve insan hürriyeti meselesini gündeme getirmemesinin alt sebeplerinden biri, Araplardaki fatalizm 'in Müslümanlar üzerinde etkili olmasıdır (Taşçı, 2018: 49). Araplarda bulunan sorumluluğu Allah'a izafe edip insanı temize çıkararak işledikleri her davranışın sonucunda kaderin arkasına sığınmaları düşüncesi, İslam sonrası döneme Ümeyyeoğulları vesilesiyle aktarılarak hızlı bir geçiş yapılmıştır (Taşçı, 2009: 48). Hicretin 41.yılında kurulan Emevi Devleti (661-750) yönetimi, yaptıkları usulsüz eylemlerini kadere ve dolayısı ile ilahi takdire bağlayarak, siyasetlerini meşrulaştırma çabasına girmişlerdir. Böylece Müslümanlar yönetime karşı isyan etmeyi Allah'a isyan etme ile eş değerde görüp, Allah'ın takdirine rıza gösterecek, yönetimdekiler ise istedikleri siyasi anlayışı uygulayabilecektir (Kösen, 2020: 227). Muaviye'nin (ö.60/680) oğlu Yezîd (ö.64/683) halka bir şey yapmalarına gerek olmadığını, Allah bir şeyi beğenmezse onu değiştireceğini söyleyerek Allah'ın takdirine rızaya çağırıp, yaratanın ezelde yazdığı yazgıyı, kendi elleriyle meydana getirdiğine ikna etmeye çalıştığı görülür (Atay, 1983: 165). Müslümanlardaki kadere bakış açısının, Arap kültür ve toplumu ile İslam sonrası döneme aktarıldığı görülmektedir (Taşçı, 2018: 49). İnsan hürriyeti bağlamındaki ilk tartışmalar, dönemin siyasi ve fikri farklılıkları ile başlayıp süreç içerisinde tekrar tekrar yorumlanarak şekillenmiştir (Güler, 2003: 9). Kader düşüncesinin İslam dünyasındaki etkilerinin İslam'ın kendisinden mi yoksa İslam öncesi Arap

kültürünün aktarımı ile mi oluştuğu iyi tahlil edilmelidir. Kaderci düşünceyi benimseyip destekleyen siyasi erkin, dört halife sonrası İslam ümmetinin yönetiminin başına gelmesi, Müslümanların 21.yy da olmalarına rağmen bu konuda fikri olgunluğa hala ulaşamamalarında büyük payı olmuştur.

Dönemin kelam ekollerinden Cebri düşünceyi savunan ne yapılırsa yapılsın meydana gelebilecek hiçbir şeyin önlenemeyeceğini iddia eden Ca'd b. Dirhem (ö.124/742) ve Cehm b. Safvân (ö.128/745-746) gibi düşünürler insanı özgürlük noktasında atıl bırakarak. siyasi erke destek vermişlerdir. Cereyan eden bu fikirler karşısında akıl ve irade yetisini ön plana koyarak böyle bir kader anlayışının olamayacağını. insanın davranışlarından sorumlu olduğunu. idarecilerin kaderi kalkan yaparak heva ve heveslerine göre zulmettiklerini dile getiren bir grup. özgürlükçü düşüncenin öncüleri olmuştur. Mu'tezili olarak adlandırdığımız bu ekol. insan hürriyeti bağlamında seçme ve karar alabilme yeteneği ile donatılan bireyin. her türlü fiilinin meydana getiricisi ve sorumlusunun kendisi olduğunu savunmuşlardır (Gündoğar, 2004: 209). İnsan hür olma ve irade gösterme özelliğini sonradan kendi çabası ile kazanmış değildir. Bu potansiyel ile donatılarak, yaratıcı tarafından var edilmiştir. Her şeyin önceden belirlendiği bir sistem içinde yaşanılacak olsaydı, insana verilen özelliklerin bir anlamı kalmayacaktı.

Kader meselesini insanın alanından çıkarıp Allah'a atfetmek sorumluluktan sıyrılma, korku ile kaçınma sergileyerek gerçekleri görmek istememe, kendini oyalama taktiğidir. "Kader insanın, neticesinden lehte ve aleyhte sorumlu olduğu fiillerinde hür olması ve istediğini yapabilmesidir" (Akbulut, 2018: 23).

İkbâl, sorumluluğun Allah'a yüklenilip kenara çekinilen bir kader anlayışını reddetmektedir. İnsanın bu anlayıştan sıyrılıp benliğini güçlendirmesi gerektiğini vurgular, kaderi bahane ederek arkasına sığınanları eleştirir (İkbâl, 1968: 221). İkbâl kader anlayışının Müslümanların bilincine yerleşmesinde etken olan iki sebep zikreder. Birincisi yukarıda zikrettiğimiz üzere siyasi yönetimin aldığı kararları ilahi emrin neticesi gibi göstermesi, ikincisi ise tembelliğini ve sorumluluğunu Allah'a yükleyen, yaşam ateşi sönmüş bireylerin varlığıdır (Hassan, 2004: 87).

Müslümanlara yeni bir perspektif kazandırmak isteyen İkbâl mevcut kader anlayışının yanlışlığını ortaya koymada büyük mücadeleler vermiştir. İkbâl kadercilik

anlayışının, toplumu felakete ve sefalete sürükleyen, ruhunda kölelik illetini benimsemiş ruhların sığındığı bir düşünce olarak görmektedir (İkbâl, 2017a: 183). Ayrıca İslam dünyasındaki kaderci anlayışın, aşağılayıcı ve çıkarı olanları koruyucu bir yapıya büründüğünü düşünmektedir (İkbâl, 2018: 125).

İkbâl'in kader anlayışını anlayabilmek için Onun evren, Tanrı ve hürriyet konusundaki fikirlerini irdelemek gerekmektedir. İkbâl'in doktora tezinde yazmış olduğu birçok düşünceyi daha sonra yazmış olduğu şiirlerinden tamamıyla değiştirdiğini görmekteyiz (Schimmel, 2012: 26). Bu bağlamda Allah ve O'nun bilgisi konusunda da fikirleri değişime uğramıştır. Allah'ı ezelî güzellik olarak tasavvur etmekteyken, süreç içerisinde "irade" üzerine yoğunlaşmış ve bir "benlik felsefesi" geliştirmiştir (Kaplan, 2007: 85-86).

İkbâl'in kader anlayışındaki Allah, her an yaratma eyleminde olan (Rahman, 52: 29) ve yaratmaya devam edecek olan (Nahl, 16: 8) bir Allah'tır. Allah'ın önceden meydana gelecek olayları belirlemesinin, yaratma ve yeniden var etme durumunu anlamsız kılacağını söylemektedir. Kader, gerçekleşebilecek ve gerçekleşemeyecek olaylar içinde yer alan mahiyette saklıdır (Aydın, 2000a: 146-147). İkbâl'in bu anlayışı onu, Tanrının geleceği bir olay örüntüsü şeklinde tasarlayıcısı olmaktan çıkararak, kaderi imkân halinde mevcut bir bilginin varlığı olarak değerlendirdiğini gösterir (İkbâl, 2018: 93). İnsanı yaratıcı ile birlikte aktif kılan İkbâl, onu pasif bir yapıdan çıkarmaktadır. İradelerinin içinde Allah'ın verdiği bir özgürlük alanı varken insan bunu zoraki bir takdirin içine hapsetmiştir.

"*İradelerinde Allah'ın takdiri gizlenen insanlar, kendilerini cebir ve takdirin emrine terk etmişlerdir*" (İkbâl, 2017a: 130).

İkbâl, Kur'an'dan dünyayı terk etmek manasını çıkararak böyle fetvalar verenlerin Kur'an'ı anlamadıklarını, oysa onun imanlı bir bireyi ay ve Pervin yıldızına (yüceliğe, erişilmezliğe) hâkim olmayı ihsan ettiğini söylemektedir (İkbâl, 2017a: 130). Dolayısı ile kader, fertlere biçilmiş bir rolü yerine getirme değildir. Dünyadan soyutlanarak kendini bırakmak kaderi idrak edememektir. Kader, ferdin özgür eylemleri ile doğru veya yanlışa yönelmesidir.

İkbâl'e göre mutlak benlik olarak nitelendirdiği Allah, evreni ve içindekileri yaratıp ona dışarıdan bakan bir zat değildir. Allah için fikir ve eylem aynı anlama gelmektedir

(İkbâl, 2018: 92). İkbâl, Allah'ın her zerreyi kapsayan külli ilminin bölünemeyen, sonsuzluğu bir "an" içinde bildiği düşüncesine katılmakla birlikte eksik bulmaktadır. Bu anlayışa göre evren ve gerçekleşecek olaylar, önceden var edilmiş ve ilahi güç tarafından zamanı geldikçe parça parça varlığa yansıtılan bir yapıdadır. İkbâl bu anlayışın yaratıcının yaratma eylemini belirleyeceğini, değiştirilemez olarak sınırlayacağını düşünmektedir (İkbâl, 2018: 93). İkbâl'in anlayışında yaratma eylemi aktif ve canlı olarak bilgiyi de kapsayarak devam etmektedir. Yaratıcı, varlık ve insan bir bütünlük içinde hareket etmektedir. Allah'ın geleceğe yönelik bilgisi ilmi zatında elbette mümkündür. Ancak bu her yönüyle sınırlandırılıp belirlenmiş ve zamanı gelince ortaya çıkan olaylar silsilesi şeklinde değil onun bilgisi içinde gerçekleşecek imkânlar olarak bulunmaktadır (İkbâl, 2018: 93). Nitekim tarihi olayların akışını belirlenmiş bir sistemin zuhuru olarak değerlendirecek olursak yenilik, değişiklik ve yaratma kavramları anlamını yitirecektir (İkbâl, 2018: 94). Bu durumda insanın iradesi ve kapasitesi yok sayılmış olacaktır.

İkbâl'in felsefesindeki insan iyiyi kötüyü seçme ve uygulama hürriyetine sahiptir. İnsanda önce istek belirir, arkasından zihni ile bir karar verir, irade özelliği yani yöneldiği şeyi yapma gücü ile de o şeyi meydana getirir. Bu eylemler bir dış kuvvet, yaratıcı tarafından belirlenmemiş olup kişinin hangi fiili meydana getireceği de tam olarak bilinemez (İkbâl, 1989b: 79-80). İkbâl'e göre Allah'ın önceden ne yapıp yapmayacağını belirlemediği özgür bıraktığı bir varlığa böyle bir irade vermesi, bazı konularda kendi iradesine sınır koyması anlamına gelmektedir (Aydın, 1987: 83-106). Zira eylemlerini özgürce gerçekleştirme gücüne sahip olan benlikler, öngörülemeyen bir hareket potansiyeline sahiptir. Bu durum, mutlak benin yani ilahi gücün, sınırlı benliklerin kendi gücü ve özgürlüğüne katılmalarını istemesinden kaynaklanmaktadır (İkbâl, 2018.94). Bu düşünce, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi efendi köle anlayışından çıkarıp, sistemin faal bir parçası haline getirmektedir. İnsan izleyen değil üreten, durağan değil etken olmalı ve evrendeki gücünü ortaya çıkarmalıdır. İkbâl zayıf benliklerin kendilerini Tanrı'nın varlığında kaybedeceklerini, güçlü benliklerin ise Tanrı'yı keşfedeceğini söyleyerek insan benliğini keşfe yönlendirmektedir (İkbâl, 2021: 72).

İkbâl'e göre Kur'an-ı Kerim'de anlatılan kıssalar belirli bir şahsı veya olayı tanımlamaz. Böyle olduğu takdirde tarihsel bir arşiv niteliğinde kalır. Anlatılan kıssaların felsefi ve ahlaki evrensel bir muhtevası vardır (İkbâl, 2018: 96). İkbâl, nitekim Adem'in kıssasının anlatılmasında günahı dolayısı ile cezalandırılan bir insan figüründen ziyade, ilk

özgür seçimi dolayısı ile içgüdüsel duygularının açığa çıkması ve benliğin gelişim sürecine girmesini anlamaktadır (İkbâl, 2018:99-100). Sonlu benlerin gelişimi, sonsuz imkânlar içinde deneme yanılma yoluyla ve hata payıyla meydana gelir. Dolayısı ile insanın özgürlüğü iyi ve kötünün içinde seçebileceği sayısız alanlara sahip olduğu bir özgürlüktür (İkbâl, 2018:100-101). Böyle bir özgürlüğe sahip olan bireyin, bu gücü bir kenara bırakarak kendini aciz görmesi, bir anlamda varlığını ve potansiyelini reddetmesi demektir.

İkbâl; "*İnsan yaratıcı faaliyete iştirak eden bir varlıktır*" (Kaplan, 2003: 78). İfadesiyle insanı Allah ile birlikte etkin ve yaratma eylemine katılan bir varlık olarak görmektedir. Dolayısı ile insanın kendini evrenden soyutlaması mümkün değildir. Dünya Müslümanlarının kader diyerek boyun eğdikleri, rıza gösterdikleri her mesele özgürlüklerinin ve benliklerinin kaybedilmesindendir. İkbâl, yazgının değiştirilemez olduğu düşüncesini çaresizlikle esaretin kabulünü reddederek,

"*Kaderin mânâsını anlamamışsın, ne egoyu, ne de Allah'ı görmemişsin"* sözüyle kaderin doğru anlaşılmadığını ifade etmektedir (İkbâl, 1989b: 298).

Müslümanlar başlarına gelen felaket, sıkıntı ve imtihanlara direnmek mücadele etmek yerine, Allah'ın takdiri diyerek boyun eğmeye başlamışlardır. İngilizlerin sömürüleri karşısında direniş hareketlerinin olmaması, kaderi kabullenme ya da başa geleni hak etme, Allah tarafından günahları sebebi ile cezalandırılma olarak nitelendirilmiştir. Bu ezici psikolojinin yerle bir edilip, zihinlere ekilecek doğru anlam ve anlayışla Müslümanlar kendi kaderlerini değiştirme gücünü eline alarak harekete geçmelidir. İkbâl *Benliğin Sırları* isimli eserinde benliklere şöyle seslenir.

...

"Gam ve kederden ney gibi zayıflamış;,

Felekten yüzlerce şikâyet dudaklarında toplanmış.

Aynasının cevheri, şikayet ve kin;

Za'af, kudretsizlik eski arkadaşı,.

Bahtsız, emir kulu, soysuz, liyâkatsiz, ümitsiz, namurad"... (İkbâl, 1958b: 43).

Gam, kederden beslenir ancak bu onu zayıflatan şeydir. Kederi kendine yoldaş edenin, ağzında kaderden yana serzeniş nağraları yankılanmaktadır. Ruhundan siluetinden şikâyetten, kin ve öfkesinden başka bir şeyi yansıtamamış, kaderden yakınmayı kendine keder eyleyip onunla vücut bulmuştur. Böyle bir birey güçsüz kalır, bu güçsüzlüğü onun kadere her daim boyun eğmesine neden olarak dirilişini engellemektedir. Bahtını da yolunu da bedbaht eden, amaç ve muradından bihaber olan böyle bir kul soysuz, amelinde liyakatsiz olarak ağır bir dille eleştirilmiştir.

İkbâl Müslümanların kaderi bahane ederek amelden uzaklaştıklarını, Allah'ı mı kendilerini mi kandırmaya çalıştıklarına bir anlam veremeyerek şaşkınlıkla karşılamaktadır (Soydan, 2013: 212). Müslümanın geri kalmışlık, boyun eğiş ve amelsizlik hali, kaderini değiştirme gücüne sahip olduğunu kavrayamamasından ileri gelmektedir (Soydan, 2013: 212). Müslüman bir toplumun kader karşısında aciz kalarak elinden bir şey yapma gücünün olmadığına inanması veya her ne yaparsa yapsın sonucun değişmeyeceği, yazgıda olanın vuku bulacağı düşüncesinin hâkim olması onun dinamik ruhunu öldürmektedir. Bu anlayış, Kur'an'ı Kerim'de belirtilen insana ancak çalıştığının karşılığının verileceği (Necm, 53: 39) elde edilebilecek bir şey varsa bunun ancak insanın gayret ve fiillerinde mevcut olduğu ayeti ile çelişmektedir. Yine Rad Suresi'nde belirtildiği üzere, bir toplumun kendini değiştirmediği sürece Allah'ın o toplumu değiştirmeyeceğine (Ra'd, 13: 11) dair sözü, insanın fiili meydana getirmede etken olduğunu, karar merkezinin kendisi olduğunu açıklamaktadır. Enfal Suresi'nde yine zikredildiği üzere, bir topluma verilmiş nimeti o toplum kendi öz benliğinde bozmadıkça, Allah onu değiştirecek değildir (Enfal, 8: 53). Ayetlerde değinildiği üzere Allah toplumsal ve sosyolojik bir kural koyarak düzeni sağlamakta, bunun sürdürülebilmesini de insanın kendi çabasında meydana geleceğini hatırlatmaktadır.

XXI. Yüzyılı yaşadığımız günümüz İslam dünyasında hâlâ kader konusundaki algı ve anlayışlar ortak bir zemine oturtulamamıştır. Diyebiliriz ki genel olarak kader, mevcudiyetin her alanını Allah'a izafe ederek insan iradesini takdire bırakanlar, bu düşünceye karşı çıkarak insan iradesini takdirin dışında bırakanlar olarak tartışmalara konu olmaya devam etmektedir.

4.7.Tefrika

"Şüphesiz ki bu benim doğru yolumdur; ona uyun! (Başka) yollara uymayın! (O yollar) sizi (Allah'ın) yolundan ayırır. İşte bunlar (takvâ)lı olmanız için (Allah'ın) size emrettikleridir". (En'am, 6: 153). En'am suresinde geçmekte olan bu ayet-i celile İslam dininin sosyal hayattaki temel ilkesini belirleme açısından son derece önemlidir. Doğru yol, vahyin koyduğu düzen ve intizam ile sınırları çizip o yolun içinde üretken ve sorumluluk bilincini oluşturmaktır. İslam, düşünme ve muhakeme etmenin doğru yolu bulmadaki yegâne unsur olduğunu belirttiği gibi doğru yolda kalmanın birlik ve beraberlik temelinde gerçekleşeceğini açıklamaktadır. Sözlükte ayrılmak, parçalanmak, dağılmak anlamına gelen tefrika aynı ruh, inanç ve fikir birliğine bağlı olan bireylerin birbirlerinden kopmalarını ve bütünlüklerini kaybetmeleri durumuna denir (TDV, 2011: 279-281). Tefrika, bir konu hakkında ihtilaf etmek görüş birliği içinde olmamak, farklı düşünmek olarak değerlendirilirken tefrikaya düşmek Müslümanların uzuvlarının kopması anlamına gelir.

İslam, inananlardan vahdet/cemaat şuuru ile yaşamalarını ister. Akıl ve vahiy bağını kuvvetle toplumda icra edebilmek, dini, hukuki, siyasi ve toplumsal düzeni sağlayabilmek ancak vahdet ile mümkün kılınabilir (Öztürk, 1985: 260-263). İnananlar birbirleri arasında ayrılıklara bölünmelere fırsat vermeden tevhidin gerekliliğini yapmalıdır. Tevhit İslam ümmetini bir arada tutan inanç bağı iken, tefrikanın oluşması bu bağın savrulup dağılmasına sebep olmaktadır. Müslüman özü sözü, eylem, hal ve fikirleri ile samimiyet ihtiva eden bir şahsiyettir (Ateş, 2004: 1-2). Bu vasıflara sahip olması beklenilen bir Müslümanın gerek vahyi farklı yorumlama, gerek dönemin siyasi ve kültürel farklılıkların oluşturduğu düzen sebebi ile tefrikaya düşmesi, ancak ümmet bilincini yok edecektir.

İkbâl, sömürge altında kalan Müslümanların İslam'la bağdaşmayan davranışlarını ağır bir dille eleştirir. Müslümanların düştüğü ayrılığın din kardeşi ile savaşacak kadar ileriye taşınmasının feci sonuçları olmuştur. İnananların gayri Müslim bir şahsiyete duyduğu saygı ve muhabbeti Müslümana duyamaması gelinen noktanın vahametini gösterir. Zira Allah iman ettiğini iddia edenlere "Ey iman edenler, iman edin" (Nisa, 4:136) diyerek imanın gereği gibi davranmaya dikkat çekmiştir. Bu çarpıcı ayet imanın ifade edilmekten öte ruha sirayet ederek davranışa dönüşmesi hakiki bir kıvama gelmesi yönündedir.

"Müminler ancak kardeştirler" (Hucurat, 49: 10) diye buyuran Allah inananlar arasına kardeşlik hukukunu yerleştirmiştir. Dinde tefrikaya düşülmesi inanan toplumun her alanda geride kalması, kendi içinde savaşırken dışarıdan gelen tehlikeleri görememesi demektir. Tefrika gelişmenin ve ilerlemenin önündeki en büyük engeldir. Günümüzde geldiğimiz duruma bakıldığında peygamber etrafında muhabbet ve büyük bir bağlılıkla birleşen eller bölünme ve tahammülsüzlüğü kendilerine yoldaş edinmiştir. Peki, bu tefrikayı besleyen unsur nedir diye soracak olursak karşımıza taassup ve bağnazlık çıkmaktadır. Sahip olduğu görüşü adeta bir taraftar edasıyla fanatik hale getirerek kendi gibi düşünmeyeni ezme, aşağılama, şiddete başvurma, savunduğu öğretiyi kutsallaştırma eğilimi göstererek, ayrılığın fitilini ateşlemiş olmaktadır (Rençber, 2017: 79). Bütünsellik özelliğini kaybeden Müslüman camia, grup ve hiziplere ayrılarak değerlerini ve din anlayışlarını üst bir kimlik sıfatını taşıdıklarına inanıp kendi mertebelerini alî kılmışlardır.

Mezhepçiliğin kurumsallaşması ile birlikte mezhep mensupları bir diğer fırkadaki bireylerin özelliklerini göz ardı etmiş, onları sadece bağlı oldukları mezheplerine göre sınıflandırmışlardır (Hakyemez, 2014: 106). Farklı düşünme stillerini zenginlik ve gelişmişlik düzeyinden alarak, mezhep kutsallaştırma boyutuna taşıyan fanatikler, vahyi bir kenara bırakıp mezhebi din yerine koymuşlardır. Bu da mezhep görüşlerini tartışılamaz bir konuma getirerek, tefrikanın büyümesine neden olmuştur (Barlak, 2016: 15). Tefrikanın olduğu bir toplumda aynı paydada buluşmak zorlaşmış, Müslümanların bilinçli tavırları çıkmaza girmiştir.

İkbal, her geçen gün yeni bir cemaatin zuhur ederek kendini cennetin varisi, karşıt düşüncedekini cehennemin yakıtı olarak görmesini endişe verici olarak değerlendirir. İkbâl'e göre cemaatçilik ve tefrika insan birliğini parçalayan büyük bir tehlikedir (İkbâl, 2017b: 29).

İkbâl'in bir araya gelip kenetlenen millet anlayışı, aynı ırka ve soya mensup olanların oluşturduğu bir millet değildir. O rengin, dilin, ırkın önemi olmadan ilahi kitabın ve nebevi rahmetin etrafında birleşen herkesi millet olarak görmektedir (İkbâl, 1956: 39). Üstün değerlere sahip, varlığını sürdürebilen bir millet, benliğini geliştiren ve vahdet etrafında buluşan fertlerle mümkün olur. Farklı düşünce ve bakış açılarına renk ve medeniyetlere sahip olmalarına rağmen bir araya gelebilen, ortak görüş etrafında toplanabilenler, millet olmayı hak ederler.

Zira İkbâl *Cavîdnâme'*sinde;

"*Dinin kuvveti vahdettir. Vahdet görünür hale gelince millettir"* (Kılıç, 2013: 197).

İfadesi ile dinin her türlü yozlaşmasına ve sömürülmesine karşı vahdeti bir kalkan olarak görmektedir. İnananlar arasında vahdet birliği sağlandığı takdirde, gerçek ümmet-millet duygusu sinelere yerleşecektir. İkbâl, Allah'ın iradesinin inananların hayatlarındaki her alanda hâkim olması gerektiğini söyleyerek, birbirine düşmüş Müslümanlara, tevhid ve millet bütünlüğü kazandırmak istemiştir (Kılıç, 2013: 198). İkbâl var olan her şeyin nabzında bulunan hayat belirtisinin kaynağı olarak, tevhidi göstermektedir. Böyle bir farkındalık içerisinde bulunarak hayatındaki her durumu bu inançla göğüslemiş, zorluk ve meşakkatlere sabır gösterebilmiştir. Müslümanların bu inancı tasavvurlarında taşıdıkları sürece, güçlü ve dünyayı aydınlatabilecek parlayan bir yıldız teşbihi yaparak tüm İslam dünyasını dinin özüne, vahdet ve tevhide davet etmektedir (Kılıç, 2013: 185).

İkbâl İslam'da birlik ve beraberliği inanç birlikteliğine bağlayarak diğer kimliklerin önemsizliğini dile getirmektedir.

"*Bizim kalbimiz ne Hintli ne Rûmlu ne de Şamlıdır. Onun sınırları yalnız İslam'dır*" (İkbâl, 2019: 51). İkbâl, ırksal ve kökensel ayrılıkların İslam ümmeti anlayışına zarar vereceğini düşünerek, Müslümanlarda ortak İslam bilinci uyandırmak istemektedir. Millet anlayışını vatan teması üzerinden şekillendirenlerin, insanlar arasındaki kardeşlik duygusuna zarar verdiklerini, insanlığı kabilelere böldüğünü, insanı insana yabancılaştırdıklarını, üzülerek ifade etmektedir (İkbâl, 2019: 55).

4.8.Seküler Yaşam, Dünyevileşme

Vahiy ile kurulan bağın zayıflaması, dünyadaki hayat şartlarının değişmesi, modernizmin insanları sürüklediği kargaşa ortamları, Müslümanın dünya hayatına bağlılığını arttıran fonksiyonlardan olmuştur. Din, önce bireyin kendi ile daha sonra da toplum ile ilişkisini düzenler. Ortak bir zeminde aynı dini inanca sahip olmak, dini değerleri öncelik yaparak toplumla birlikte aynı vecibeleri yerine getirmek, bireylerin dine bağlılıklarını canlı tutar. Dinin zamanla özünden koparılarak yaşanılan dönem içine hapsedilip uyumsaması, dinin müntesiplerinin günlük hayatın meşgalesine gömülmesine dönüşmüştür.

Gerek Hristiyan dünyasında gerek İslam toplumlarında dinin, baskıcı bir tutum ile otoriteler tarafından uygulanmaya çalışılması, zamanın gerektirdiği şartlara yönelik yeniden yapılandırılamaması, din karşıtlığını veya dinden uzaklaşmayı doğurmuştur. Din, insan yaşamının her alanında söz sahibidir. Kur'an-ı Kerim'de insanın şahsiyet gelişimi ve toplum davranış biçiminin şekillendirildiğini görmekteyiz. Adaleti, yardım etmeyi, iyiliği emrederken, kötülüğü ve azgınlığı yasaklar (Nahl, 16: 90). İyilik ve kötülüğü birbirinden ayırmış (Fussilet, 41: 34), sözünde durmayı (Nahl, 16:91), alay etmemeyi (Hucurat, 49: 11), toplumun merkezi etik ahlaki değeri kılmıştır. Dinin belirlediği bu temel ahlaki erdemler, kök değerler olarak kazanılması gerekir. Ancak, dünya hayatının aldatıcı görüntüsü bir oyun ve eğlence (Hadid, 57: 20) diyarı olması kendisine yaratıcı tarafından bildirilmesine rağmen, insan gönlünü dünya ile aldatmıştır.

Dinden ayrışan, ahlaki, siyasi ve toplumsal konularda dini sınırlandırarak inancın belirleyiciliğini sonlandırmak isteyen yaşam şekline, seküler yaşam demekteyiz (Aydın, 2011: 4). Sekülerlik gerek İkbâl'in çağında, gerek günümüz dünyasında, gündelik hayatın içinde kendine yer edinmiştir. Modernleşmenin etkisi ile birlikte din, özel alana bireyin tecrübesine indirgenilmek istenildikçe, toplumla din arasındaki bağ ayrışmaya başlamıştır (Tekin, 2012: 190). Dinin değişen dünya şartlarına göre yorumlanamaması, Müslümanların içtihat yapma özelliklerini yitirerek dini taklitten ibaret yaşamaya başlamaları, ilmin gelişiminin durağanlaşması ve siyasi gücün batıya geçmesi dünyaya bağlılığı arttıran sebeplerden sayılabilir. Modernizmin ve dünyevi yaşamın etkinliğinin artması ile din, toplumdan soyutlanıp bireysel alana indirgenmiştir.

İkbâl, asrısaadet Müslümanları ile çağının Müslümanlarını kıyasladığında, kimliğini kaybetmiş, yenilgiyi zafere tercih etmiş, ahiret hayatı hiç gelmeyecek gibi dünyanın zevk ve sefasına kapılmış bir millet görmekteydi. İslam toplumlarının yaşadığı bu tıkanıklık ve teslimiyetçi anlayış derin çözümler gerektirmektedir. Kutsal ile olan bağın zayıflamaya başlaması, kula kendini unutturup zihninin mecralarında dünyevi arzuları öne çıkarmasına sebep olmuştur.

İkbâl'in, *Bendegîname (Kulluk Kitabı)* adlı eserinde yazdığı şu beyitler, onun dünyaya bakış açısını yansıtmaktadır. Dünya sevgisinin insanı yanıltan onu zarara uğratan, Allah'tan alıkoyan bir sevgi olduğunu vurgulamaktadır. Kalbe yerleştirilen sevgiler, mutlak olanın dışında olan sonlu varlıklara yönelik olursa, bir gün yok olmaya mahkûm olurlar. İnsan da kendini sonlu varlıkların esiri olmaktan kurtarmalıdır.

"*Seni kâr ve ziyan aldattı. Gurur ve tekebbüre düştün.*

Bilmelisin ki Allah'tan başka Hüda yoktur.

Mal, zenginlik, maddeye bağlanmak: bunlar bizim vehim ve zanlarımızın yarattığı putlardır. Lakin Allah'tan başka Hüda yoktur" (İkbâl, 2017a: 129).

İkbâl dünya sevgisi ve para kazanmanın aldatıcı zevkinin, insanı büyüklenmeye ve kibre sürükleyeceğini ifade ettiğini görmekteyiz. İnsanın manevi dünyasını doldurduğu zenginlik ve maddi olana bağlılığı, Allah'tan uzaklaştıran, insanın içinde kırması gereken putlar olarak değerlendirdiğini söyleyebiliriz. İkbâl dünyaya aşırı bağlılıktan insanın benliğini güçlendiren fakr ile, yani Allah'a muhtaç olduğunu bilme bilinci ile kurtulunabileceğini ifade etmiştir (İkbâl, 1989b: 115). Zira İkbâl'e göre müminin gayesi dünyayı terk değil, dünyayla bilinçli ilişki kurmak olmalıdır (Schimmel 2012: 65).

Müslümanların dünyada hakir bir durumda olmasının sebebini, dünyaya bağlılık olarak değerlendiren İkbâl, kalbinde Allah sevgisi yerine dünya sevgisini yerleştirenlerin, kalplerindeki putları yıkmadıkça düzelemeyeceklerini belirtmektedir.

"*Tevhid inancında olduklarını söylüyor Müslümanlar ısrarla,*

Ama kalpleri putperest inancı taşımakta hala" (İkbâl, 2000: 127).

İkbâl sekülarizmi reddeder. Çünkü o manevi tecrübe ile dünya yaşamını birbirinden ayırmaz. Sekülerleşme modern dönemin getirmiş olduğu bir ilerlemeci sonuç olsa da aynı zamanda dinin dışlanmasına, toplumdan soyutlanmasına neden olmuştur (Ali, 2013: 219). Halkın toplum içindeki yerini, statüsünü, dinin belirlediğini ileri süren İkbâl gibi aynı düşünceye sahip olan Mahatma Gandi (1869-1948), modern çağın bir gerekliliği olarak dinin, yaşamsal alana hâkimiyetini yeniden kurmak için ihya edilmesine ihtiyaç duyulduğunu ileri sürmektedir.

İkbâl geleneksilcilik ve sekülerizmi reddedip, karşısına modernizmi yerleştirir. Ancak İkbâl'in modernist yaklaşımı eğitim, bilim ve ilerlemeyle beraber dinin de uygulanabilirliğidir. İkbâl, bireyin hem dindar hem de modern olabileceğini savunur (Ali, 2013: 222). Zira kendisi de modernist reformcu, aynı zamanda Müslüman bir kimliğe sahiptir.

İkbâl'in modernizm anlayışı geçmişin değerlerinden, birikiminden kopuş veya Batı değerlerini tamamen kabul anlayışı değildir. Ona göre modernizm, insan özgürlüğünün bir genişlemesidir (Ali, 2013: 214). İkbâl açısından modernizm dünyanın gelişmelerine kapılma değil, benliğin bireysel olarak sorumlu olması şimdiki zamana adapte olma ve geleceğe alan açma anlamına gelmektedir.

İkbâl'in kendi çağında gözlemlediği Müslüman bireylerdeki zikrettiğimiz bu temel problemler, bugün de canlılığını sürdürmektedir. Tüm dünyada dil, ırk, mezhep ve coğrafya farkı olmaksızın inananların ekseriyeti, bu problemleri benliklerinde taşımaktadır. Müslümanın modern dünya karşısında gerileyerek, dünya zevklerinin büyüsüne kapılmaları, İslam'dan uzaklaşmaları sorgulanması gereken mühim bir meseledir. Daha da önemlisi bizlerden sonraki kuşaklarda din ve dinin algılanış ve yaşama aktarılış şekli nasıl bir şekle bürünecektir? Günümüz dünyasında evrenin ve insanın hızlı değişimi karşısında adapte olmak zorlaşmaktadır.

Değer yargılarımız, yaşam şeklimiz, alışkanlıklarımız yeni bir hal almaktadır. Bireyin ve bedeninin ön plana çıktığı çağımızda, İkbâl'in tespitleri üzerine yeni soru ve sorunlar da oluşmaktadır. Müslümanlara bir yenilik ve ihya hareketi gerekmektedir. İkbâl tespit ettiği problemlere çözüm önerilerini de eserlerinde zikrederek asrın ve günümüzün Müslümanlarına mesajlarını aktarmıştır.

4.9. İkbal'in Müslümanlarda Bulunan Problemlere Çözüm Önerileri

Ali Şerîatî'nin (1933-1977) ifadesiyle İkbâl'i tanımak, Müslümanları ve İslam'ın özünü tanımaktır. O, gelecek ve şimdiki zamanı tanımayı sağlayan bir işarettir (Şeriati, 2007: 28). Tespitleri sonucu karşı karşıya kaldığı manzara, çökmüş bir sistemi yeniden kurmak gerektiğiydi. Vahiyle bağını kesmiş, Batı düşüncesine hayran bir nesli uyandırmak istemekteydi. İkbâl insanlığın kurtuluş yolunu Batı gibi sadece bilime, filozoflar gibi ekonomik ve maddi sebeplere veya Hintliler gibi ruhun samsaradan kurtulmasına bağlamıyordu. O kurtuluşu, İslam'ın sunduğu ilkelerin hayata uygulanmasında buluyordu (Şeriati, 2007: 36). İkbâl Müslümanları tevhid birliğinde bütünleşmiş, yeni bir düşünce çerçevesinde oluşmuş bir devlet kurma düşüne sahipti. Güçlü bir medeniyet ancak sömürüden kurtulmuş, hürriyet sahibi din ve ahlak temelinde

oluşturulmuş bir yapı ile kurulabilirdi. Bir milletin kendi kaderinin kalemini eline almadığı sürece ihya olabilmesi pek mümkün görülmemektedir.

İkbâl *"İslam ve Ahmediyye"* adlı eserinde Seyyid Ahmed Han'la (1817-1898) aynı görüşleri paylaşmasa da İslam'ın yeniden ihya edilmesinin gerekliliğine inanan ve bu konuda duyarlı davranan ilk kişi olduğunu vurgular. (İkbâl, 1936).

Hint alt kıtasında başlayan dini düşüncenin yapılandırılması fikri 19.yy da Seyyid Ahmed Han (1817-1898) ile güçlü bir şekilde karşımıza çıkmasına karşın 20.yy şairi İkbâl modernizmi yadsımadan, İslam ile örtüştürerek yeniden yorumlama gereği duymuştur. Bu yeni yaklaşım ile inançlı bireylerdeki geleneksel İslam algısını reddetmeden, ilim ve bilim ışığında bir reform hareketi sunmaktadır. İkbâl'in tespit ettiği problemler, günümüz İslam toplumunun problemlerinin aynası nispetindedir.

İkbâl, Seyyid Kutub (1906-1966) ve Ali Şerîatî (1033-1977) gibi bir sistem oluşturma çabasındadır. Onun amacı örgütsel bir eylemden ziyade, fikri bir uyanış ve davranış kazandırmaktır (Erkilet, 2013: 79). Taassupla örülmüş zihni bir bulanıklıktan Doğu Batı ayrımı yapmadan, ilmin ve bilginin olduğu her şeye vakıf, aydın bir zihin oluşturmak, problemlerin yegâne çözümünde ilk yapılması gereken şeydir. Müslümanlardaki ameli sorunlara İslami bir metot sunan İkbâl, iyileşmenin temeline insanı, yani benliğini ve özünü koymuştur. Benliği sağlam, aşk, mücadele, tevazu, bilim, cesaret gibi erdemlerle donanmış bir şahsiyet, özgürlükçü, yenilikçi, güçlü bir karakter olabilir.

"*Hayat, bütün boyutlarıyla milli ideali yansıtan sağlıklı karakterlerden, kişiliklerden oluşan bir topluma sahip olabilmektir*" (İkbâl, 2012: 65).

Sözüyle İkbâl, milli ideal ile bir vatan ve millet birlikteliğinden ulusal anlayıştan ziyade, aynı geçmiş tarihe sahip din birlikteliğini kastetmektedir. İslam güçlü şahsiyetlerle birlikte ikame ettiğimiz hakiki varlığımızı ortaya koyduğumuz paha biçilmez değerimizdir (İkbâl, 2007b: 88). İslam'dan başka gidecek diyarı olmayan Müslümanların yurtlarına sahip çıkmaları onu en iyi şekilde temsil edip yaşatmaları bir zorunluluktur.

Güçlü olmanın ve müminlerin ruhani ilaçlarının bir diğer yolu birlik ve beraberlik duygusunu yeniden kazanmaktır. Tevhit ve vahdet şuurunu taşıyan bir toplumun yıkılma ve yenilgiye düşme ihtimali yoktur. Tevhit ile Allah'ın varlığı ve birliğini gönüllerine ve

ruhlarına nakşetmiş tüm bireyler vahdet ile birbirini kucaklar yekpare olur. Bu bütünsellik gerek ferdi ilişkilerde, gerek toplumsal tüm faaliyetlerde kendini göstermelidir. Allah'ın ipine sıkı sıkıya bağlı olmak aynı ipe tutunmak bölünmeyi önlemektedir. Müslümanlar arasında oluşan fikri tartışmalar ve taassup anlayışı yok olmaya düşmanlığa sevk etmektedir. İngilizlerin yürütmüş olduğu siyaset neticesinde önce Hindistan'da sonra Osmanlıda böl-parçala ve yönet şeklindeki güçsüzleştirme politikasının etkinliğinin yitirilmesi, dini idrak anlayışı ile sönecektir. Âkif'in de zikrettiği üzere hiç kimsenin kavmiyetçilik ve aykırılık yapma lüksü yoktur. (Bilgiz, 2009: 25-26). Vahyin ortaya koyduğu gerçek İslam ile Müslüman toplumların hayatlarına tatbik ettikleri İslam arasında bir çatışma ve çelişki olması, dindeki anlayış farklılıklarının din gibi telakki edilmesi nedeniyle oluşmuştur. Bir ümmet bilinci oluşacaksa belirli grup ve fırkaların ayrıcalığı ile değil, insanlığın felaha kavuşması şuuru ile oluşmalıdır (Müftüoğlu, 1998: 22).

Güçlü bir benlik, Allah'a duyulan aşk, ilim ve bilimde ilerleme, tevhit ve vahdet bilincinden sonra sağlam temelleri atılan İslam'da bir diğer mesele içtihat yaparak, İslam'ın güncelliğini şartların gerektirdiği ölçüde, yeniden yorumlayabilme becerisini kazanmaktır. İslam dünyasında reformist bir anlayışla yapılmaya çalışılan meseleleri yorumlama hareketi, İslam'ın özünü bozan harici bir dayatma olarak algılanmış, buna mukabil Müslümanlar, çağın şartlarına İslam'ı uyarlama becerisinden yoksun kalmışlardır (Aktay, 2004: 45). Yapılmaya çalışılan her yeni yorum teşebbüsü, İslam'a karşı bir tehdit olarak algılanmış, reformcu düşünceye sahip fikir insanları dinsizlik veya dini yozlaştırma suçlamalarına maruz kalmıştır. Hayatı şekillendiren unsurları Kur'an'dan alıp dünyaya veren Müslümanı, şu dizeleriyle eleştiren İkbâl tüm İslam âlemini uyanışa davet etmektedir.

"*Ey Müslüman, sen hâlâ dindarlık taslayan, ilim ihtarcılığı yapan, kendisine hiçbir şahsiyet payı ayırmadan başkalarını şuursuzca taklit eden zavallı bir zümreye esir bulunuyorsun. İki cihan saadetinin yegâne kaynağı olan mukaddes kitabına karşı ne yazık ki bütün ilgin kesilmiş gibidir. Ancak öleceğinde kolayca ölmen için Yasin-i Şerif okuyorlar. Ah ne kadar acıklıdır ki, Allah tarafından sana hayat ve kuvvet vermek için inen o mübarek kitap, demek yaşaman için değil de kolayca ölmek ve hayat sahasından hazin bir suretle silinmekliğin için okunuyor öyle mi?"* (Yılmaz, 2004).

İkbâl, Kur'an'ı kutsal kabul ederek, sadece harf ve sesten teşekkül etmiş, ölülerin ruhları için okunan, anlam muhtevasından koparılmış bir anlayışa kızmaktadır. Kur'an'ın hayata dahil edilmesi ve dinin ihya edilmesinin yolunu öncelikle insanın yetişmesine bağlayan İkbâl için yapılması gereken ilk davranış, Müslüman kimlikleri yeniden inşa etmektir.

4.9.1. Müslüman Kimliğin İnşası, Kâmil insan

Tarih boyunca her türlü disiplinin temel konusunu insan oluşturmaktadır. Gerek varoluşçu açıdan gerek psikolojik ve pedagojik açıdan olsun insan, araştırılmaya değer olan en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevcudiyetimiz kâinat içinde bir zerre miktarı olsa da işlevimiz, oldukça geniş bir yapıdadır. Bilinen bilinmeyen, görünen ve görünmeyen âlemler içinde insanın yeri hiç kuşkusuz en önemli konuma sahiptir. Kâinat içinden insanı çekip aldığımızda, geriye kalan ne varsa anlamını yitirecek, amaçsız bir varlık âlemi kalacaktır.

İnsan الإنسان kelimesinin beşer, insan topluluğu anlamındaki ins الإنس veya unutmak manasındaki insiyân/الإنسيان kökünden gelen bir sözcük olduğu söylenilmiştir (Narol, 2018: 479). Beşer, insan türüne verilen onu fiziksel özellikleri ile tanımlayan bir kavramdır (Binol, 2018: 163). Bir beden şeklinde teşekkül eden insan, canlı bir organizma olarak varlığını sürdürebilmesi için kalp, damar ve kan gibi birbiri ile ortaklaşa hareket edebilen organlardan oluşur. Bir damla su ile hayatın başlangıcına adım atarak embriyodan fetüs haline, anne karnından dünyaya yolculuk yapan birey, gelişimini gözlerini açtığı dünyada da sürdürmeye devam eder. Hayati organlarının kas, yağ, et ve kemikle korunduktan sonra tüm bedeni deri ile kaplanıp suret verilerek beşeri oluşumu tamamlanmıştır. Ancak insan sadece bedenden oluşan bir varlık değildir. Allah'ın evrende yalnızca insana bahşettiği akıl, idrak, şuur, ruh, duygu ve üretme, imar etme gibi geniş bir donanıma sahiptir. Yapısı gereği yaşadığı çevre ile ünsiyet kuran, varlıklarla bağlılık geliştiren insan, bu sayede medeniyet kurarak sosyal ve üretken bir çaba içinde olur. (Arslan ve Yılmaz, 2022: 205).

Kur'an-ı Kerim insana bir yaratıcısının olduğunu hatırlatır, acziyetinin farkına varmasını ister ve onu şöyle tanımlar. Şerefli ve yaratılmış tüm varlıklardan üstün bir varlık olduğunu (İsrâ, 17: 70), yeryüzüne halife kıldığını (En'am, 6: 165), bu görev ile imar etme, sevk ve idare etme yükümlülüğünü verdiğini, insanın da bunu kabul ettiğini beyan eder. İnsan fıtratına yerleştirilen hür irade ile eylemlerinin sorumluluğunu kimseye

yükleyememektedir (İsrâ, 17: 15). Aynı zamanda zor bir durumla karşılaştığında, Allah'ı anmaktan yüz çevirebileceğini (İsrâ, 17: 83), ümitsizlik içinde kalmaya meyilli (Rûm, 30: 36), kavga ve tartışmaya düşkün (Kehf, 18:54), aceleci (Enbiy'a, 21:37), zalim ve cahil (Ahzâb, 33: 72), Rabbine karşı nankör (Âdiyât, 100: 6-7), hırslı, mal-mülk düşkünü (Fecr, 89: 19-21), sabırsız ve cimri (Meâric, 70: 19-21), kıskanç (Nisa, 4: 128) ve zayıf yaratılmış (Nisâ, 4: 28), özelliklere sahiptir. İnsanın bu olumlu ve olumsuz özellikleri kendi potansiyelinde taşıyor olması, bunların her birini kendi ile özdeşleştirmesi anlamına gelmez. Bu özellikler, bir olay ve durum karşısında ortaya çıkmaktadır. Bir savaş esnasında korkusu veya cesareti, hastalık durumunda sabrı veya isyanı, nimetler karşısında hırsı veya şükrü, ön plana çıkar. Hangi durumda hangi özelliğin zuhur edeceği ise insan türünün hangi özelliklerini besleyip büyüttüğü ile ilgilidir. İlim ve bilimden uzak kimliğini yüksek vasıflarla donatamayan biri cehaletini kuvvetlendirir. Ahlaki yönünü özenle geliştiren, vahyin ilkeleri ile benliğini süsleyen ise yüksek kişilik sahibi olur. İkbâl'e göre insan, ahlaki gelişiminin en üst düzeyine korku ve kederden sıyrılınca erişir (Şirvani, 2011: 123). Allah'tan başka dünyevi arzu, hırs ve korku içinde olmak ve her türlü sıkıntıya duyulan keder, Allah'ın yardım ve gücünün yeterince hissedilemediğini düşündürmektedir.

İkbâl kişiliğin ölümsüzlüğünün mümkün olduğunu savunmakta bunun bir süreç olduğunu düşünmektedir. İnsanı ruh ve beden olmak üzere bir bütün olarak değerlendiren İkbâl, onu maddesel olarak parçalara ayırmaz ve bir enerji olarak görmektedir (İkbâl, 2021: 28). İnsan yapısını bir güç ve özel fonksiyonları olan bir yapıda gören İkbâl, bu özel yapıyı bozma ve iyileştirme imkânımız olduğunu ileri sürer. Kişiliğin ölümsüzlüğe kavuşması, ancak bu sistemi bozan tüm olumsuz durumlardan kaçınmakla mümkündür. Kölelik, boyun eğme, acizlik insanın kaçınması gereken durumlar iken cesaret, cömertlik ve yüce gönüllülük kişiliği olgunlaştıran erdemlerdir (İkbâl, 2021: 28).

İkbâl'in felsefesinin zemininde insan yer almaktadır. İnsanın derinliği İkbâl'in ifadesi ile hodi (benlik) de gizlidir. Her insan hür bir benlik taşır ve bu onun tüm faaliyetlerinin merkezidir (Aydın, 1987: 83). Zira أحسن تقويم Ahsen-i Takvîm olarak yaratılan insanın (Tin, 95: 4) bu ekmel vasfını koruyup geliştirmesi evvel görevidir. Bahşedilen bu mertebeye uygun bir hayat sürülmediği takdirde zelil olması kaçınılmazdır. O halde benliği yüceltip üstün bir vasfa sahip olmak veya benlikten yoksun kalıp safilin zeminine inmek kişinin iradesine bağlıdır.

İkbâl insanı maddi yapısı, manevi dünyası, fikri ve duygusal özellikleri, evren ve tabiattaki varlıklarla ve Tanrı ile kurduğu ilişkisi ile bütünsel olarak değerlendirir. İnsanın evrendeki konumunu belirleyerek Kur'an-i bir bakış açısıyla onu anlamaya ve tanımlamaya çalışmıştır. İkbâl'e göre bir insanın öncelikli görevi değerli bir varlık olabilmektir (İkbâl, 2017b: 12). İnsanın en büyük değeri de kendi kişiliğidir. İkbâl, iyi ve kötü insanı, kişiliğini öldüren ve yücelten karakterler üzerinde anlatmaktadır. Kişiliğinin gelişimini bastırarak onun ortaya çıkmasını engelleyen birey kötü, gelişme duygusunu sürekli ön planda tutan bireyler ise iyidir (İkbâl, 2021: 29). İkbâl kişiliği bulmak için bir yolculukta olmak gerektiği söyler.

Dünyayı ve benliğini gözlemleyerek bilgiye ulaşan insanın görevi bu keşfi daima sürdürmektir (İkbâl, 2018: 171). Bilginin kaynaklarını kullanarak hakikate ulaşan insan, İslam'ın ruhunu anlayabilecek, ona göre davranış geliştirebilecektir (İkbâl, 1984: 176). İkbâl, insanlığın kurtuluşunu insana verilen hürmet ve değer nispetinde olacağını söyler. Dolayısı ile mevcut yetenek ve potansiyel özellikleri ortaya çıkarıp sıkı bir tedrisattan geçirilerek, kâmil insanlar yetiştirilmelidir. İkbâl'in Farsça eserlerinde hodi, İngilizce eserlerinde kullandığı self ve ego kavramları ile kastettiği ve insan merkeziyetinde ele aldığı mesele ruh, benlik ve nefs kavramı ile özdeştir. Benlik konusunda Hegel'den (1770-1831) bireylerin değerlerinin yükseltilmesi hususunda Nietzsche (1844-1900), toplumun gelişiminin bireylerin eylemlerinde olduğu kanaatinin Fichte'den (1762-1814) etkilenmiş olsa da İkbâl'in ideal insanı, hakiki Müslümandır (Albayrak, 2013: 17). Allah'ın emir ve buyruklarına teslim olmuş, itaat ve bağlılığının sembolü olarak imanına yakışır bir hayat süren kişidir Müslüman. Aşk, hakikat ve ilim peşinde koşarak ideal insan vasfına ulaşacak olan insan, duygusu ve aklı ile bir bütünlük oluşturarak, vahyin sunduğu ideal kimliğe yakın bir kimlik geliştirebilir (Albayrak, 2013: 17).

İkbâl'e göre benlik sadece insanda değil zerreden küreye Tanrı da dâhil olmak üzere her varlıkta bir benlik bulunmaktadır (İkbâl, 2001: 88). Tanrıdaki benliği mutlak ben sonsuz ben olarak tanımlarken, varlıklardaki beni sonlu ben olarak görür. Sonlu benler her an faal halde bulunan mutlak bene ulaşma gayretinde olmalıdır. Benliğin özü canlı ve dinamik olmak, etken olan Tanrının karşısında hareket halinde bulunarak ondan kopmamak, bağlılığını devam ettirmek olmalıdır. Benliğinden uzaklaşan ve onun etkinliğini zayıflatanlar, aynı zamanda mutlak ben olan Tanrıdan uzaklaşmış olacaklardır.

O halde benliğin sürekli gelişim içinde olması, kişiyi mutlak bene yaklaştıracak, ona en yakın olan insanlar da ideal, kâmil sıfatını kazanacaklardır (Coşanay, 2018: 96).

İkbâl'in kâmil insanı, benliğini geliştirerek en yüksek mertebeye ulaşma gayreti ile yeryüzünde görevini en iyi şekilde yerine getiren kişidir (Karahan, 2001: 78). İkbâl benlik gelişimini bir eğitim sürecine tabi tutar. Bu gelişim aile, çevre, inanç, toplum, bilgi gibi unsurlarla şekillenir. Benliğin ilk eğitimi itaat ve teslimiyet bilincinin oluşmasıdır (Durmuşoğlu, 2013: 378). Teslim olan bir benliğin, sonraki süreçte kazanması gereken şey ise kontrol gücüdür (Durmuşoğlu, 2013: 379). Teslimiyet ve otoritenin varlığını idrak etmenin yansıması, kişilikli bireylerin inşa ettiği toplumlarda görülür. Böylece ideal benlikler ideal medeniyetleri oluşturur. İkbâl, eski medeniyetlerin iz bırakan şahsiyetler yarattığını, bugünün toplumlarının ise ahlak kitapları okuyucuları yetiştirdiklerine sitem etmektedir (İkbâl, 2021: 59). Ona göre geçmiş şahsiyetlerin örnekliğinde, yeni ideal kimlikler oluşturmaya ihtiyaç vardır.

İkbâl ideal insanı ifade ederken bazı tanım ve kavramlar kullanmıştır. Merd-i Mü'min (müminin eri, hası), Merd-i Hak (hak adamı), Fakir, Kalender (alçakgönüllü, gösterişten uzak ulan) onun ulaşılmasını arzu ettiği mükemmel insan sıfatlarıdır. İkbâl'in kalender mümini, günlerin kendisine hâkim olduğu değil, kendinin günlere zamana hâkim olduğu kişidir Schimmel, 2012: 66). Merd-i Mü'min ise ikbâl'in kendi geliştirdiği bir kavram olup, bununla ilahi özüne ulaşıp taşıyabileceği tüm üstün sıfatları taşımış, geliştirebileceği tüm potansiyeline ulaşmış, şuurlu, akıllı bir insanın olgunluk mertebesi ifade edilmektedir (Albayrak, 2013: 17). İkbâl'in düşlediği kemal sahibi insan, benliğinin içindeki özü ortaya çıkarmış sürekli faal ve yükselişte olan kendini sınırlamayan, değişim içinde canlı bir ruhtur (İkbâl, 2018: 21). Ruh da tıpkı beden gibi eğitim ve terbiyeye tabi olmalıdır. Fakr ile dünyanın zevk, mülk ve makamına önem vermeye meyletmeyen, insanların minneti altında ezilmeyen, başı dik, muhtaçlıktan beri olan, dünyaya ait değil sahip olan bir Müslüman özelliği kastedilir (Kıllıoğlu, 2013: 495).

Egonun eğitilmesinin başlangıcı, şahsiyet gelişiminin sağlanmasıdır. Karakter ve mizaç olarak tanımlayabileceğimiz şahsiyetin mizaç yönünü, doğuştan gelen yapısal, değişmeyen özelliklerimiz oluşturur. Karakter ile ise şahsiyetin değişebilen terbiye edilebilen yönü ifade edilmektedir (Kerschensteiner, 1977: 18). Şahsiyetin oluşumuna doğuştan genetik olarak taşınan özellikler, çevre, aile, arkadaş, eğitim-öğretim süreci ve

din etkili olmaktadır. İnsan sosyal bir varlık olması sebebi ile insanlardan etkilenir ve kendi de onları etkiler.

Çevresiyle etkileşim halinde olamayan, uzlete çekilerek toplumdan uzak bir yol benimseyen, hayat gayesinden kopup gayretsizlik içinde olan insanı bilemek gerekmektedir. Farklı kültür ve medeniyetler ile karşılaşmak, insanın zihin ve ruh dünyasını görme, duyma, tecrübe aracılığı ile bilgiyle donatmasını sağlar. Şahsiyetin gelişmesi kişinin aktif etkileşimlerine dayanmaktadır (Gürel, 2017: 1956). Anne karnından itibaren insan çevresi ile bağ kurmaya başlar. Bebeklik döneminden başlayarak çevreyi, kâinatı ve kendini tanıma sürecine girer. Her ulaşılan keşif yeni bir merakı celb eder. İnsan tabiatı kendi tabiatına uydurarak kâinatı şekillendirme gücüne sahiptir (Schimmel, 2012: 61). Aynı şekilde insanın kendini şekillendirmesi de kâinat içinde mümkün olacaktır (Münevver, 1995: 73). Ancak bu gelişim özgür ve irade gücü ile kendini gösterebilmektedir. İkbâl'e göre insanın tecrübe ettiği her olay onun derinliklerindeki yönlerini ortaya çıkarır. İşlenen günahların, insanın farkında olmadığı özelliklerinin görmesini sağladığını söylemektedir. Böylelikle İkbâl'e göre deneyimlenen tecrübeler, hem dıştaki hem de insanın ruh dünyasının gizliliklerindeki özelliklerini görmesini sağlayarak gelişimine destek olur (İkbâl, 2021: 65).

Müslüman kendini, benliğini kaybetmiştir. Pasiflik sarhoşluğundan ayılıp geçmişine insanın yeryüzündeki serüvenine, kâinatı nasıl şekillendirdiğine bir bakabilse gücünün farkına varacaktır. İlahi olandan aldığı destek ve yardımla yeryüzünün hâkimiyeti, insanlığın ıslahının mürebbisi olacaktır. İkbâl kemale ermiş insanı "abduhu" olarak vasfeder (Albayrak, 2013: 19). Kulluk bilinci ile hareket eden insan çevresini vahyin aydınlığı ile ışıklandırır her türlü geri kalmışlığı üstün bir medeniyete dönüştürür.

"*Müslüman Allah'ın son risaletidir. Bu risalete nesh ve tebdil işlemez*" (Nedvi, 1999: 85-86).

Sözüyle İkbâl, Müslümanın görevinin kıyamete kadar bitmeyen bir vazife ile süreceğini anlatmaktadır. Benlik tanımını kavrayanlar onun kâinatın uyanış anahtarı olduğunu anlayacaklardır (Gündoğan, 2020: 598). Benliği geliştirmenin bir yolu da fakr sahibi olabilmektir. Bu fakirlik maddi bir yoksunluk içinde bulunmaktan öte dünya ve içindeki hiçbir şeye değer vermemektir. İnsan böylece, dünyaya ait değil sahip olabilir.

Allah, geçici bir yurt olan dünyayı istemekten ziyade ebedi ahiret yurdunu talep etmenin daha hayırlı olduğunu (Enfâl, 8: 67) insanlığa sunmaktadır.

İkbâl, imani ve insani olmak üzere iki yönü bulunan insanın, insani yanını toplum ve sosyal çevre ile iletişimini sürdürdüğü tüm bireylerde bulunan, ortak bir öz olarak görmektedir. İmani yönü ise ancak tevhidle şereflenmiş, kutsal mesajı akıl ve kalp ile kucaklamış, tüm insanlığın ihtiyaç duyduğu dünyayı ayakta tutan temel unsur olarak değerlendirir (Albayrak, 1998: 245). Varlıklar sürekli bir değişim ve gelişim içinde hareket ederler. Bitmek bilmeyen zamansal ve tarihsel olarak hiç kesintiye uğramayan değişim yolculuğunda en büyük ilerleme kaydeden insanoğludur (İtil, 1970: 12). Zaman değişir, coğrafi koşullar ve insan yapısı dönemin özelliklerine ve gelişimine göre şekil alır. Ancak tarihin hangi sahnesinde olursak olalım bu değişimler, ideal Müslümanın yapısını bozamaz. O aktif ve dinamik yapısıyla üstlendiği Allah'ın halifeliği yeryüzünü imar etme görevini kıyamete kadar taşıyacak ve ayakta tutacaktır (Çoğal, 1992: 15).

"Mü'minin dünyasının yoktur sınırı

Her taraftır mü'minin yurdu mekânı" (İkbâl, 1983: 104).

Bu dünyanın her karış toprağında yaşam sürecektir Müslümanlar. İnsanlığı hak ve hakikate gerçek mutluluğa ve dini ikame etmeye çağırmaya devam edecek, ilahi aşk ve aktif düşünce dünyası ile İslam'ın ihyasını gerçekleştirme mücadelesini canı pahasına vereceklerdir. Üstün vasıflarla yaratılan insana Allah kıymet vermiş, geniş imkânlarla donatmıştır.

"*İnsana sığan âlemdir; âleme sığmayan insandır*" İkbâl, 1958: 135).

İnsan geniş bir âlem içinde kaybolacağını düşünür. Oysaki âleme sığamayacak büyüklükte düşünce gücüne sahiptir. Sahip olduğu özellikleri ile âlemi kendi inşa edendir. Âlemin varlığını sürdürmesi insanın onu işleyişinde saklıdır. İnsan sonlu bir âlem içinde sonlu varlıkları bir araç olarak kullanır. Âlemi okur, müşahede eder, çözümler böylece sonsuzun yolunu bulmaya çalışır (İkbâl, 2018: 147). Sonlu olana takılıp kalırsa evrenin ve yaratılışın hareket ilkesinden uzaklaşmış olur.

İkbâl kâmil olma yolculuğunda birbiri ile bağlantısını koparamayacağımız üç unsur üzerine dikkat çekmektedir. Bunlar aşk, akıl ve ilimdir. İlim bilmek için akıl bilgiyi doğrulamak için aşk da bu döngüyü sürdürmek için gerekli şevkin yakıtıdır.

Aşk

İkbâl'in ideal Müslüman anlayışının yapı taşlarından biri aşktır. Aşk ve muhabbetin sevgi ve meveddetin hüküm sürmediği bir benlik hakiki olan mutlak güce ulaşamaz. Şiddetle sevmek, gönül bağı kurmak, kendi dışındaki bir varlığa duyulan muhabbet, zihni sarıp kuşatan duygu, kendinden öte sevme gibi anlamları ifade eden aşk, kalp, akıl ve göz arasında kurulan ilişki bütünüdür (Kılıç,.Arslan, 2007: 322). İnsanın tabiatında bulunan sevme ve sevilme duygusu Allah'ın vedûd isminin bir tecellisidir. O, Vedûd olan kullarını seven onların kalplerine sevgi tohumları eken ve insanlar arasında kalpten kalbe sevgi oluşturandır. İnsanın ruhaniyetine yerleştirilen bu duygu yaratılmışlara duyulan sevgiden yola çıkarak yaratıcıya ulaşmaya götürür. Böylece kul hakiki sevgiye ve sevgiliye kavuşmuş olur.

İkbâle göre aşk kişiyi ayakta tutan bir güçtür. Bu gücün verdiği gayretle insan kendini inşa edebilir. Bu öyle bir güçtür ki insanı beşer durumundan yükseltip, insan makamına ulaştırır (Özgen, 2013: 447). İkbâl'in aşk anlayışı bütün sınırları yok eden aşan bir sevgi değil, sentez yapan hayat hamlesidir (Schimmel, 2012: 75).

"*Aşk baştan ayağa iman ve yakîndir. İman ve yakîn ise her başarının anahtarıdır*" (İkbâl, 2017a:133).

İman ile aşk arasında yakın bir ilinti kuran İkbâl'in felsefesinde, tüm duyguların ve yaşam şeklinin merkezi noktasında zincirleme bir bağlantı görmekteyiz. Aşk insan davranışına yansıyan güzelliktir. Aşksız tohum toprakta, ilim mektepte, insan benlikte yetişemez. İkbâl aşkı, insanı besleyen, değiştiren, dönüştüren içinde taşıdığı etkin bir güç olarak görür. Bu güç Allah'a ulaşma gayretinde olanın yakıtı, enerjisidir. Aşkın cevheri muhabbettir (İkbâl, 2005: 36). Aşk insanı düzeltir, onu olgunlaştırıp kemale erdirir (İkbâl, 2007a: 33). Arzu ve istekler aşkı besler, güzele ve güzelliğe yönelmesini sağlar. Hayattaki çaba ve gayret aşkla benliğin amacını gerçekleştirir.

"*Benlik varsa eğer sultanlık, yoksa en büyük noksanlıktır*" (İkbâl, 1983: 64).

Sevgi insan fıtratının yadsıyamayacağı temel bir değerdir. İnsan yaşadığı çevrede eşya, anne baba, çocuk, makam, tabiat, hayvan, karşı cins olmak üzere tüm ilişkili olduğu varlıklarla sevgi temelinde bağ kurar (Yörükoğlu, 1986: 137). Maddi unsurlarla kurulan sevgi geçici ve değişken olabilirken ilahi olanla kurulan ilişki ağı ebedidir. Çünkü o hem

ilah her şeyi var eden, yaratan hem de Rab sıfatı ile yarattığı hiçbir varlığı yalnız bırakmayan, terk etmeyen, terbiye eden, ona bilmediğini öğretendir. Zira Kur'an-ı Kerim'de Allah isminden sonra en fazla zikredilen sıfat Rab kavramıdır (Güler, 2003: 35). O halde kişinin olgunlaşması ve insanlığa faydalı olmasının özünde rabbini bilmesi ve onun rızasına yönelik bir yaşam sürmesi beklenilmektedir.

İkbâl, İbn Teymiyye (ö.728/1328) gibi insan nefsinin kemale ulaşmasındaki temel faktörün salt bilgi olamayacağını beraberinde Allah sevgisi ve kulluk bilincinin de olması gerektiğini söylemektedir (Okumuş, 2009: 85). Sadece kutsanan, yüce, saygı duyulan bir varlık olarak Allah'ı bilmek yeterli değildir. Bu bilmenin sonucu olarak davranışına, ibadetine ve topluma yansıyan, bireyi mutlu kılan bir sevgi gerekir. Ancak bu bütünlük ekseninde eylemler devamlılık kazanır, kul rabbine yaklaşır ve gerçek saadet ortaya çıkar (Okumuş, 2009: 87). İkbâl'in önemle üzerinde durduğu aşk kavramı insanı hülyalara salan miskin bir düşünce değil, harekete geçiren değişim gerçekleştiren olunabilecek en mükemmel insan olabilme gücüdür.

"Ey aşk, ey gönlümüzün iç manası, ey ektiğimiz tohum, ey biçtiğimiz mahsul, gel

Tınneti toprak olan insanlar artık eskidiler, bizim çamurumuzdan artık başka bir adam meydana getir". (İkbâl, 2006: 52).

İkbâl'in Allah aşkı, insanı kendinden alarak yeni bir kendilik kazandırır. İnsanı akıllı ve uyanık biri yapar ve onu özgürleştirir (İkbâl, 2006: 238). Aşk insanı sevdiğinde yok eden, köleleştiren, acizleştiren bir duygu değil, onun bütün potansiyelini ortaya çıkaran, onu kıymetli kılan bir kudrettir (ikbâl, 1958b: 38). İnsanın maddi ve karşı cins olmak üzere dünyada bağlılık gösterip beslediği aşk, onu köleleştirip esir yaparken Allah'a yönelik aşkı, onu hür biri haline getirerek dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırır. Benliğinde beslediği aşkla, İslam camiasının yükselmesi için gayret gösterir. Hedef ve gayesinin nihai sonucu, Allah'ın istediği ideal kulluğa ulaşmaktır. Aşkı sinesinde taşıyanlar, kimseye boyun eğmez, yeryüzünün temsilcileri olarak sorumluluk bilincindedirler. O aşkın tadını alanlar korkudan uzak, cesur ve faal olur. Aşk ile yananlar, rabbe giden yoldaki tüm zorluklara göğüs gererek mücadele eder. O erler ancak Hakkın rızasını kaybetmekten korkarlar. İkbâl aşk ateşi sönen Müslümanları karanlıkta kalan bir kül yığını olarak görmektedir (Kayani, 2018: 63).

"*Aşk yalnız meşakkat ve mahrumiyetler içinde yaşar ve hiçbir maddî hedef gözetmez. İlim kitabın oğlu, aşk anasıdır*" (İkbâl, 2017a: 133).

Aşkın rahatlık ve rehavet dışında varlık göstereceğini yalnız manadan ibaret olduğunu ifade eden İkbâl, onu Kur'an'ın annesi esası, oluşturanı, olarak görmekte ilmi ise aşktan zuhur eden bir oğul olarak sunmaktadır. Diyebiliriz ki İkbâl'de aşk, ilimden daha önce oluşması gereken bir arzu durumudur.

Akıl

Muhammed İkbal'in ideal Müslümanında aşkla birlikte olmazsa olmaz gördüğü bir diğer özellik akıl sahibi olmasıdır. İslam dininin insanı sorumlu tutma noktasında kabul ettiği ölçü de yine akıldır. Zira Kur'an, akıl sahiplerine hitap etmektedir. Akıl sadece insana bahşedilen, onu beşeriyetten insaniyete ulaştırmada yol gösteren bir özdür. İlk insandan günümüze uzanan zaman dilimine bakacak olursak, hammaddeyi yaratan Allah insana akıl ve irade gücü ile imar etme potansiyeli vermiştir. İnsan da bu iki gücü kullanarak bugün ulaştığımız her bilgiyi üretmiş, toplumların hizmetine sunmuştur. Dolayısı ile akıl bilgiyi işlevli hale getirme organı, anlama, idrak, ayırt etme kabiliyeti ve kalp ile kurduğu bağlantı neticesinde ortaya çıkan düşünme becerisidir (Esen, 2011: 86). Kur'an pasif aklı etkin ve yetkin görmez. O aktif, faal ve etken bir aklı öne çıkarır. Yorumlayan, düşünen, analiz ve sentez yapabilen, sorgulayan, muhakeme eden bir akıl işlevseldir (Esen, 2011: 88). Ancak aklı böyle işleyen bireyler hakikatin ve batılın ayrımını yapabilir. Aksi takdirde işlevsiz bir organa dönüşecek olan akıl, tutulma yaşayarak doğruyu-yanlışı fark edemeyecektir.

Dinde mükellef olmanın şartlarından biri olarak görülen akıl, derin bir kavrayış ve ameli fiillere yön veren yetidir. İnsan akıl vasıtası ile yanlış ile doğrunun, hak ile batılın, iyi ile kötünün ayrımını yapar. Aklın, insanın kimliğini oluşturma sürecindeki etkisi de tartışılmaz bir gerçekliktir. Burada dikkat edilmesi gereken başka bir nokta daha vardır ki akıl bilgiyi edinme, üretme ve işlevsel hale getirme noktasından başlayarak, değiştirme, onaylama ve fiile dökme noktasına kadar özgürdür. Bu özgürlük hiç sınırlanmadan insan iradesi ile var olmaya devam etmektedir (Çelik, 2008: 22).

Kalp irade eden istek ve arzu makamı, akıl ise karar verme ve gerçekleştirme makamıdır (Esen, 2011: 90). İnsan bütünsel olarak ele alınması gereken bir yapıdadır.

Muhammed İkbâl aklı değerlendirirken onu iki fonksiyona ayırmaktadır. Birincisi her insanın potansiyelinde mevcut bulunarak etkin rol oynayan akıldır. İkincisi ise aşkla birlikte hareket ederek kendini geliştiren, potansiyelini aşmış ilahi olanın idrakine varabilmiş akıldır. İkinci türden oluşan bu akıl, kâmil insanın eriştiği akıldır (Çelik, 2008: 49). Bu tür aklın dışında kalarak sadece bilimsel bir akıl yürütmeyi İkbâl eleştirmiştir. Çünkü İkbâl için, insanın sahip olduğu tüm özellikler birlikte hareket etmelidir. İnsanın potansiyel özellikleri birbirinden bağımsız hareket ederse, insanın bütünselliğinden söz edilemez hale gelir.

İkbâl insanı fiziki ve ruhani olarak bütünsel değerlendirmesi sebebiyle ideal müminin gelişimini aşk ve akıl ekseninde birleştirmiştir. Çünkü İkbâl, akıl ve aşkın birleşmesiyle ihyanın yenileşme ve değişimin olabileceğini savunur (Albayrak, 2013: 23). İkbâl, tabiatın ve çevrenin zihni bir tefekkür neticesinde keşfedildiğini ve manevi gelişimin bu şekilde geliştiğini belirtmektedir. Gerek maddi evreni anlamada olsun gerek manevi bir gelişimde insanı bütün olarak görür akıl, aşk ve sezgi üçlüsünden tecrübeyi ortaya koyar. Ona göre akıl, aşk ve sezgi arasında bir denge kurularak uyum halinde çalışması sağlanmalıdır (Çelik, 2008: 26-27).

İkbâl zor ama bir o kadar da gerekli gördüğü akıl ile aşkın ilimle buluşmasını, nihai hedef olarak nitelendirmektedir (Gökhan, 2020: 871-882). İkbâl'in, aşk ve akıl birlikteliği, vahyin akılla özümsenmesi olarak da değerlendirilebilir (Öztürk, 1990: 30). Çünkü vahiyden uzaklaşmış bir aklın doğuracağı sonuçlar tahayyül dahi edilemez. Aşkla ilintisini kesen akıl yolunu kaybederken, aklın olmadığı bir aşk ise kişiyi aldatır. Akıl ilahi aşktan yoksun kalırsa kötülüğün kaynağı olur. Aşksız aklın ortaya koyduğu fikirler hakikatten uzak bir tiyatro oyununa dönüşür (İkbâl, 1989b: 71-72).

İkbâl Batı toplumunu vahiysizlik Doğu toplumunu ise aşksızlıkla yaftalamaktadır (Rahman, 1999: 25-26). Batıya dinin gerekliliğini, müminlere ise kaybettikleri heveslerini hatırlatmak istemektedir. İkbâl'e göre garptaki akıl ile şarktaki aşk bütünleşirse, yeni bir dünya düzeni meydana gelebilir (Düzen, 1997: 148).

İkbâl'in çağının ve günümüzün bir problemi olarak fıtrat dininden uzaklaşılıp aklın bir kenara bırakıldığını görmekteyiz. Allah'ın eleştirdiği atalar dininin benzerini, geleneksel din anlayışı olarak yeniden oluşturulduğunu fark ediyoruz. Aklı bir kenara bırakarak taklit sürecinin Müslümanları rahata alıştırmasıyla da oluşan yeni din algısı

vahiy ile aklın bağlantısını zayıflatmış, başka akılların sunduğu dini açıklamalar ilahi bir emir gibi kabul görmeye başlamıştır (Taşçı, 2020: 39). Bu durumda tabii din anlayışından uzaklaşılmış olunmaktadır.

Kant (1724-1804) bir toplumda yaygınlık göstermiş taraftar edinmiş ve hikmetli bulunmuş bir dinin varlığında dahi, müntesiplerinin her birinin bu dini kendi aklı ile kabul etmesi gerektiğini, ancak böyle bir dinin tabii din olabileceğini ifade etmektedir (Taşçı, 2013: 37). İmam Matüridi'nin dinin iki aslı olarak gördüğü akıl ve vahiy İslam dininin zeminini oluşturmaktadır (Taşçı, 2013: 38). Buna göre diyebiliriz ki bu iki temel unsuru birbiri ile yarıştırmak öncelemek yerine, aynı paralellikte uzlaştırmak gerektiğidir. Düşünmenin insana ağır geldiği noktada insan akletmeyi başkalarına bırakmaya, kendi de bir başkasının fikrine göre hareket etmeye, inanmaya başlar (Taşçı, 2020: 59).

"Artık fikir cesareti kalmamış, buna karşı bir şevk ve iştiyak duyulmuyor. Bu mahkûmiyet, bu tahkika yanaşmadan sadece taklit peşinde koşmak acınası bir durum"! (İkbâl, 2017a: 65).

İkbâl'in de ifade ettiği gibi fikir üretmek cesaret ister, aklı kullanmayı muhakeme yapmayı gerektirir. Karşıt fikirlerle mücadele etme, düşünce dünyasına farklı bir bakış açısı sunmayı gerektirir. Üretmek aşkla, çabayla, hedefle sonuç verir. Asıl mahkûmiyet sığ düşünce çemberinde kalmaktır. Taklit peşinde koşanlar zamanın katilleri olmuştur.

İlim

Yeryüzüne gönderilen ilahi mesajın ilk emri olan "oku" ayeti, insanlığın kurtuluşunun bilgi yolu ile olacağının kanıtıdır. Allah oku derken sadece yazılı bir metni harf ve sesler çıkararak tekrarlamaktan çok öte, derin anlam arayışlarını kast etmektedir. İnsanı, âlemi, vahyi, hayatı okumak varlığın işlevini ve sebebini görebilmek gerekir. İnsan hayatta ulaştığı zihninde bulunan her türlü unsura bilgi ile ulaşmaktadır. "hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer, 39: 9) ayeti bilginin toplum için ne denli önemli olduğunu, bilenlerin bilmeyenlerden ayrıldığı, ilmin insana bir değer kattığını vurgulamaktadır. İnsanın yeryüzünde ortaya koyduğu tüm faaliyetler, bilgi ve öğrenmeye dayalıdır. İslam dini bilgili insanı önemsemiştir. Öğrenme faaliyetini yalnızca bir zümreye, ırka veya coğrafyaya has kılmamıştır. O tüm kast sistemlerini ve sınıf farklarını ortadan

kaldırarak yeryüzünden cehaleti kaldırmak misyonunu yüklenmiştir (Gözütok, 2005: 81). İslam'da bilginin ana kaynağı vahyin bilgisidir. Müslümanın vazifesi bu bilgiyi bilim ile uzlaştırarak Müslüman toplumların gelişmesine olanak sağlamak olmalıdır. İkbâl'in hayatında vahyin büyük bir önemi vardır. O, Kur'an'ın dizayn ettiği hayat felsefesini eserlerine ilmek ilmek işlemiştir (Şahin, 2014: 20). Kur'an'ı anlamaya çalışmak öğrenmeye, bilgiye yönelmek demektir. İkbâl ilmin peygamber ve âlimlerin ortaya koyduğu birikimin üzerine yeni ilimleri de ekleyerek bütünlük sağlamak ister. İkbâl *Bal-i Cibril*' adlı eserinde bir yandan geçmişin ilme olan hassasiyetini ve özverisini yeniden ruhlara taşımak isterken, diğer yandan bilgisizliğin benlikleri yok ettiğini vurgulayarak, kendini bulmayı ilmin özünde görmüştür.

"Ecdadımın ilim ve irfanına tekrar kapıyı aralamak isteyenim.
Bütün hayat mücadelem kaybedileni aramak ve bulmaktır benim" (İkbâl, 1983: 74).

İnsan bilgiyi vahyin temelinde aramalıdır. Âfak (insanın dışındaki âlemi) ve enfüste (insanın kendisi, benliği) bizlere sunulan hakikati aramak Müslümanın yegane vazifesidir (Şahin, 2014: 44). Allah insana bilmediğini öğreten, onu terbiye edendir. Ona öğrenme kabiliyeti bahşetmiş aynı zamanda bildiklerini de öğretebilme yeteneği ile donatmıştır (Göktaş, 2008: 161). Dolayısı ile insan bilgiye ulaşma ve peşinden koşma potansiyelinde yaratılmıştır. İkbâl bilgiyi ararken onunla bir çocuk misali körebe oynadığını söylemektedir. Aradığı ilmi her zaman azimden oluşan kayaların ardında gizlenmiş olarak bulduğunu söyler (İkbâl, 2021: 67). İkbâl bilginin insanın önünde hazır olmadığını ona ulaşmanın bir mücadele ve sebat gerektirdiğini ifade etmiştir. Derin bir içgüdü ve azim ile ortaya çıkan bilgiye ulaşma süreci, bugün mevcut sistemdeki edindiğimiz her türlü bilgiye bizleri ulaştırmıştır.

Kur'an'ı Kerim özgür düşünceli, aktif, üretken, adaletli ve şuurlu bir toplum oluşturarak cehaleti yıkıp, bilgiyi inşa etmek ister. Kur'an'a göre çoğunluğun oluşturduğu ortak bilince sahip akıllı ve ayrıştırmadan uzak bir toplum yapısına sahip bireyler, sosyal düzeni kurar ve sürdürebilirler (Taşçı, 2016b: 5). Müslümanların ortak şuurdan uzak kalmalarının neticesi, ayrışma ve parçalanma ile sonuçlanmıştır. İkbâl aşk, akıl ve bilgi üçlemesini insan benliğinden ayrılmaması gereken bir sıfat gibi görmüştür. Zira kendisinin fikir dünyasına bakacak olduğumuzda sufi anlayıştan geleneksel yaklaşımlara, reformistlikten rasyonalist fikirlere kadar birçok anlayışın izlerini taşıdığını görmekteyiz (Albayrak, 2013: 17). Çünkü o hakikatin peşinde bir yolcudur. Bilgiyi gördüğü ve tanıdığı

her yeni dünyadan alarak kendi inanç ve zihin yapısında yorumlayarak alması gerektiğini düşünmektedir.

Din ve ilim birbiri ile uyum içinde hareket eder. İlimsizlik, insanlığı cehalet bataklığına sürükler. İkbâl dönemi Müslümanların en temel problemi, ilmi geçmişe hasrederek yeni bir bilgi üretme çabasını pasifize etmeleriydi. İkbâl, İlmin çaba ile makam bulacağını, arayışın ve emeğin sonucunda aşkla ulaşılan bir bilginin ancak zevk verebileceğini ifade eder (Özgen, 2013: 453). İlim dine destek ve dayanak olur. Bilgi ile dinin etrafını saran bütün batıl düşüncelerden hakikati ayırabiliriz. Dinde bilimin ve ilmin eksikliği insanları cehalete süreklerken, sadece ilmin var olduğu bir anlayış ise dinsizliğe sürükler (İzzetbegoviç, 1987: 372). İlim, dinle bütünleşirse değer bulur. Dinden izole edilmiş bir ilim sadece dünyevi bir fayda sağlayacaktır.

"*Şark, Hakkı görüp dünyayı görmemiştir,*

Garp, dünyada kalıp Haktan kaçmıştır"(İkbâl, 1989b: 131)

Bu beytinde İkbâl, Doğunun Allah'a yaklaşıp dünyadan dolayısı ile bilimden ve insandan uzaklaştığını, Batının ise sadece bilime yönelip Tanrıyı geri planda bıraktıklarını vurgulamıştır. Her iki yönelim de İkbâle göre eksiklik içermektedir. Kendi benliklerinden ve İslam medeniyetinden uzaklaşıp sadece Batı medeniyetine hayranlık duyan Müslümanları da ayrıca eleştirmiştir.

"*Yazık bize, ne ahmaklık ettik de onun büyüsüne kapıldık.*

Meğer o, pusu kurup adamın yolunu vuran bir eşkıya imiş"(İkbâl, 1956: 122)

Toplumsal değişimler bilgi ve inançla gerçekleştirilebilir. İkbâl eğer dünya içinde görünür olmak ve sesinizi duyurmak istiyorsanız o halde tek bir amaca yönelin der. Ruhlarında tek bir amaç taşıyan ve bunun mücadelesini verenler, toplumda inkılâplar kurarak, yaşanılabilir bir dünya düzeni meydana getirebilirler (İkbâl, 2021: 68).

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSLAM'DA DİNİ DÜŞÜNCENİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

İslami düşüncenin akıl ekseninde ve çağın gerektirdiği şekilde güncel bir zeminde yeniden yorumlanması gerektiği düşüncesi elbette ki sadece 19. ve 20.yy âlimlerinin düşüncesi değildi. Mu'tezile ekolünün temsilcileri peygamber sonrası ilk dönemlerden başlayarak vahiy, akıl, felsefe ve din kavramlarını uzlaştırmış aynı zamanda dini inanç ve meseleleri akıl ve mantık yöntemi ile izah eden kelam ilminin kurucuları olmuşlardır. (Taşçı, 2020: 56). Toplumun bir yanında sünnete ittiba görüşü altında fikir üretmekten ve yorumlamaktan korkan pasif Müslümanlar, diğer tarafta ortaya çıkan yeni meselelere Kur'an ve sünnet çerçevesinde akli yorumlar geliştiren bireylerin olması, İslam ümmetinde oluşan fikir ayrılıklarını artırmıştır. Hz. Muhammed'in vefatı ile başlayan İslam milletinin fikir ayrılıkları, bugün günümüz dünyasında hala çözemediğimiz büyük bir meseledir.

İkbâl, Müslümanların mevcut durumlarından kurtulmalarını ve bir ulus bilinci oluşturmalarının reçetesini, birlikte hareket ederek, reforma yönelmelerinde bulmaktadır (İkbâl, 2017: 30). Hasta bir beden nasıl ki içinde taşıdığı bağışıklık sisteminin gücüyle iyileşiyorsa, hasta toplumlar da kendi organizması içinde fikri şahsiyetleri barındırır (İkbâl, 2021: 52). Bu şahsiyetler, topluma sundukları ideal fikirler ile organizmayı canlı tutarak, toplum bir yenilenme sürecine girer. Sosyal hayatın dini kaide ve usullerden bağımsız olamayacağını söyleyen İkbâl, İslam'ı fiille ilişkilendirerek sosyal reformun, dini bir ihtiyaç olduğunu belirtmektedir (İkbâl, 2017: 31). Hayatta meydana gelen problemler ve zorunlu durumlar karşısında dini düşüncenin yeniden şekillenmesine ihtiyaç vardır. İkbâl fıkıh âlimlerinin ortaya koydukları çabayı, kendi yaşadıkları çağın meselelerine çözüm olabildiğini, ancak bu çözümlerin günümüz ihtiyaçlarını karşılamaya uygun olmadığını düşünmektedir (İkbâl, 2017: 31). İkbâl, sosyal hayatın ihtiyaçlarının göz önünde bulundurularak yeni bir formda insanlığa sunulabilmesi için, çağdaş bir kelam ilmine ve büyük alimlere ihtiyaç olduğunu söylemektedir (İkbâl, 2017: 32).

Bir düşünceye körü körüne bağlanmak, gözü başka bir şeyi görmemek (Yiğit, 2022: 286) gibi anlamlara gelen taassup bireyin benliğinin gelişmesinde büyük engeldir. Hoşgörüyü katleden, katı ve kuralcı bir düşünme biçimidir. Aynı zamanda ne kadar delil

sunulursa sunulsun, reddetme ve saldırganlık eğilimi de vardır (Öner, 1999: 48). Taassup sahibi önyargılıdır ve beraberinde savunduğu düşüncenin, akli ve nakli delillerini bilmeksizin sadece duygu ile, sınırsız bir korumacılıkla hareket etmektedir (Temel, 2007: 30). Çünkü o ilimden uzak, akıl ve mantık ilkelerini saf dışı bırakan, sosyal çevresinin etkisinde kalan, fikri ve dini hürriyetini başkasına teslim etmiş biridir (Yılmaz, 2019: 174). Hızla akıp giden zaman içinde birçok şey gelişmekte ve değişmektedir. Modern teknolojinin sundukları ve kuşak farklılıklarının belirgin bir noktaya geldiği 20. Ve 21. yy çağlarında ahlaki yozlaşma başlamış, toplumsal değerleri canlı tutma azalmış, İslam'ın pratik hayattaki yansıması yüzeyselleşmiştir. İslam'ın vahiy ve mütevatir sünnetten akıl ile tahkik edilerek öğrenilmesi, yorumlanması bırakılmış, toplumda din eğitimi eksikliği oluşmuştur.

Dünyada sömürge zihniyetinin hâkim olmaya başlamasıyla birlikte zayıflayan İslam birliği canlılığını iyice yitirmiştir. Dünya sürekli bir hareket ve gelişim durumunda olması sebebi ile pek çok şey değişime uğramaktadır. Güncel yaşantıların, sosyal çevrenin, eğitim ve neslin yenilendiği bir zaman diliminde din de kendini yenilemelidir. Dini düşüncenin yapılandırılmaya gidilmesi gelenek ile bağını koparmak olarak anlaşılmamalıdır. Vahyin insanlığa ulaştırdığı mesajları çağın gereksinimleri perspektifinde yeniden uyarlamak gerekmektedir. Aksi takdirde vahiy ve onun muhatapları sadece belirli bir döneme hasredilmiş tarihsel bir olgu olarak kalmaya mahkûm olur. İslam birlik ve bütünlük dinidir. İkbâl, hüzün ve azgınlığın hâkim olduğu bu dünyayı, yeniden imar edip cennet yurduna çevirebilmenin, sağlıklı bir şahsiyet ve ideal bir hayal tasavvuru ile meydana gelebileceğini mümkün görmektedir (İkbâl, 2021: 53). Geçmişin bağlarıyla geleceğe uzanan hareket sistemininin sürekliliği dini düşüncenin canlılık kazanması ihya (diriliş), tecdid (yenilenme) ve ıslah (düzeltme) ile mümkün olacaktır.

5.1. İhya

Din, tarih boyunca varlığını insanla beraber sürdürmüş ve insan hayatının her noktasına etki eden bir inanç sistemidir. İkbâl dini, İman aşaması, düşünme aşaması ve marifet aşaması olmak üzere üç evreye ayırır (İkbâl, 2018: 195). Kayıtsız şartsız kabul edilen dini hayatın ilk evresi olan iman, ulus ve toplum olarak insanları bir araya getirebilir ancak bireyin içsel gelişiminde yeterli değildir (İkbâl, 2018: 195). Kişinin inandığı

değerleri anlama ve kavrama dönemi olan ikinci aşamada, aklın devreye girmesiyle tutarlı bir Tanrı evren anlayışı yerleşir (İkbâl, 2018:195). Üçüncü aşamanın da dâhil edilmesiyle birey, Mutlak hakikatle iletişim kurma bağını güçlendirme sürecine girerek bağımsız, gelişmiş bir kişilik ortaya çıkarır. Birey ulaştığı bu kişiliğe, dinin kurallarından sıyrılarak değil, o kuralların temelini bilincinin derinliklerinde keşfederek ulaşır (İkbâl, 2018: 196).

Tüm dinler doğuş, gelişme, taraftar bulma ve etkinliğini sürdürme süreçlerinden geçmektedir. İnsan kaynaklı oluşan dinler, varlıklarını belirli bir grup veya kıta içinde sürdürürken, ilahi kaynaklı dinler geniş coğrafyalara yayılım göstermiştir. Dinler tarihsel bir dönemde doğup daha sonra nesiller boyunca müntesiplerinin bir sonraki nesle inançlarını aktarmasıyla varlığını sürdürmektedir. Bütün dinler, zaman ve neslin değişmesi ile birlikte kendi içinde değişime maruz kalmıştır. Ancak İslam dini dışındaki dinlerde meydana gelen değişimler, sadece dinin yorumlanması açısından olmamış, dinin tahrif edilmesine ve yozlaşmasına sebep olmuştur. İslam dini ise son gönderilen din olması sebebi ile Kur'an'da zikredildiği üzere, Allah'ın insanlığa seçtiği kemale erdirdiği ve hoşnut olduğu bir din olarak tanımlanmaktadır (Maide, 5: 3

Hz. Adem'den itibaren gönderilen peygamberlerle toplumda meydana gelen dinin bütünlüğünün bozulması, insanın amacından uzaklaşması ile yeni peygamberler gönderilerek, dinin ihyası Allah tarafından peygamberleri vasıtasıyla gerçekleşmiştir. İslam dini kapalı, içe dönük bir din değildir. Toplumsal yönü olan dünyayı, evreni, canlı ve cansız tüm varlıkları kapsayan bir yapıdadır (Düzgün, 2021: 117). Artık İslam'dan başka bir dinin gelmeyecek olması, yeni bir peygamberin gelerek toplumsal yozlaşmayı düzeltecek olmaması bu dindeki ihya metodunun, Müslümanlar tarafından ortaya konulması gerektiğini göstermektedir (Yıldırım,. Gülengül, 2022: 16).

الإحياء İhya Arapça kökenli bir kelime olarak canlandırma, diriltme, güçlendirme gibi anlamlara gelmektedir (TDV, 2000: 7-9). Dini bir terim olarak ise genellikle İslam'a sonradan dâhil edilen her türlü bidatı dinden ayıklamak, ayrıştırmak, dini özüne döndürmek olarak görülmektedir. İhya hareketlerini belirli bir dönemle sınırlamak mümkün değildir. Toplumsal değerlerin dejenere olduğu dine hurafelerin karıştığı ve Müslüman halkın pasifleştiği her toplumda dini yeniden ihya etme ihtiyacı oluşmuştur. Ancak bu arındırma ve diriltme çabaları dönemin özellikleri göz önüne alınarak değişiklik arz etmektedir (Öz, 2014: 188). Dinin ihyası, İslam'ın doğal yapısı ve ilkeleri üzerine gerçekleştirilmelidir. Zaman alan ve Müslümanın bireysel değil toplumsal sorumluluğunu

gerektiren ihya oluşumu, inananların davranışları ile inandıkları ilkeler arasındaki uçurumu kapatacaktır (İzzetbegoviç, 2014: 61).

Kur'an'ın tarihsel bir sürece hapsedilemeyip evrensel özellik taşıması Kur'an'ın ruhunu ve hakikatini kıyamete kadar İslam ümmeti eliyle sürdürüleceğine inanılmaktadır. Sosyal hayatın değişimi kaçınılmazdır. Dolayısı ile din de bu değişimden etkilenmektedir. Dinin pratik hayata yansımasında bazen durağanlaşmalar, çözülmeler ve gevşemeler meydana gelmiştir (Şahin, 2016: 2). Bunun neticesinde dinde yeni yorumların gelişmesinden daha ziyade, dini korumacılık ön plana çıkmıştır. İslam Allah'ın emir ve buyruklarının hayatın içinde uygulanmasını öngören bir dindir. Hayat şartları değiştikçe dinin toplumda uygulanabilirliğinin sürmesi için, dinde de yeni yorumlara ihtiyaç vardır. Bu yorum dinin temel ilkelerinden ayrı olamaz. Çünkü dine ters olan bir yorum ancak o dinin tahrif olmasına yol açar. Burada kastedilen mana dinin sosyal hayata yansıyan yönünün işlevsel hale getirilmesidir. Müslümanlarda dini hassasiyetin zayıflaması, ilmin sadece belirli zümreye bırakılarak halkın vahiyden uzak bir hayat sürmeye başlaması, dini yaşayışı olumsuz etkilemiştir. Kur'an'ı okumak ve anlamaktan uzaklaşan bir toplum, zamanla aklını da devre dışı bırakarak, atalarından gördüğü din üzere doğrularını oluşturmaya başlar. İkbâl'in döneminin ve günümüz Müslümanlarının düştükleri bu çıkmazda yollarını bulmaya ve kendilerine olan inancı tekrar gün ışığına çıkarmaya ihtiyaç vardır. Bu da İslam'ın yeniden ihyası ile olacaktır.

Asrısaadet döneminin sona ermesi ile Arap kültür ve geleneklerinin yavaş yavaş Müslümanların fikir kargaşaları içinde oluşan çatlaklardan sızmaya başlaması, kültürün dinleşmesine neden olmuştur. Zamanla bilginin azalıp geleneğin yaygınlaşması, İslam içinde yeni bir sosyal din oluşturmuş, katı bir tutumla bu eklentiler dinin ana unsuru gibi telakki edilip savunulur olmuştur. Bu sebeple İslam en yalın ve anlaşılır haliyle yeniden insanlığa anlatılmalıdır. Bunun için toplumun bağrından yetişmiş bir müceddide ihtiyaç vardır (Mevdudi, 2008: 42-43). Kendini İslam vahyi ile güzel yetiştirmiş bu önder insanlar, cahiliye adetlerini dinden ayrıştırarak, hak ve hakikati ortaya koyarak, dinin aslını müminlerle buluşturmalıdır (Mevdudi, 2008: 46).

Batı toplumunda ruhban din adamlarının baskıcı ve totaliter tutumlarına karşılık reformist yaklaşımlar kendini hissettirmiştir. Ayrıca diğer dinlerde de dönem dönem bu reform ayaklanmaları görülmüştür. İslam toplumlarındaki çökme ve yozlaşma dinde ıslah arayışlarını doğurmuştur. Hint alt kıtasında İngilizlerin esaretine maruz kalan

Müslümanlar, Osmanlı devletinin geçirdiği çöküş süreci ve dünyanın birçok beldesindeki Müslümanların kültürel yozlaşmaları, fikri aydınlanma ve ihya hareketine kapı aralamıştır (Onat, 2013: 539). İslam modernizmi savunuculuğu Kur'an ve sünneti hayatın işlevsel bağlamından koparmadan, bilim ve teknolojinin asrın sorunları ve yeni meseleleri karşısında yeniden yorumlayarak, aktif ve canlı tutmayı içermektedir. (Cirhinlioğlu,. Bulut, 2010: 311).

İngilizlerin söz sahibi olması üzerine kendini geri çeken ve içine kapanan Müslümanlar, kıskaç arasında kalarak, derin bir sessizliğe ve kabullenişe bürünür. Hint alt kıtasında modernleşmenin temelini oluşturan âlimlerin eğilimleri ve Hindistan'ın genel durumu Seyyid Ahmed Han (1817-1898) gibi reformcu bir şahsiyetin yetişmesini sağlamıştır. İhya hareketlerinin ortaya çıkış amacı, dinden uzaklaşma sonucu kaybedilen değerleri tekrar kazandırmak ve dinin hayattaki aktif rolünü etken kılmaktır (Bodur, 1986: 1). Seyyid Ahmet Han (1817-1898) bu sebeple önce siyasete atılır, ardından çıkardığı gazetede, hem İngilizlere Müslüman halkın güzel yönlerini göstermeye çalışır, hem de Müslümanlarda bir uyanış hedeflemektedir. Ayrıca Müslümanların ilimden ve bilimden geri kalmışlığını ortadan kaldırmak maksadıyla İngiliz-Müslüman doğu kolejini kurmuştur (Şimşir, 1958: 136-137). Bu kolejde eğitim alan Müslüman aydınlar yetişmiştir. Seyyid Ahmed Han'ın (1817-1898) İngiltere'ye gidip geldikten sonra Müslümanların kurtuluşunun Batının sistemini benimsemekten geçmek olduğunu söylemesi üzerine, eleştirilere maruz kaldığını görmekteyiz (Sadi, 1985: 26).

Muhammed İkbal'in Avrupa'da eğitimini tamamlayıp Hindistan'a dönmesinden sonra yaşadığı fikri olgunluk dönemi, onu bağımsız bir İslam devleti kurma ve İslam'ı yeniden yapılandırma hayaline yoğunlaştırır (Şimşir, 1958: 128). Seyid Ahmed Han'ın (1817-1898) Müslüman milletin kendine güvenmeleri ve bunalımdan kurtulmaları için, İslam'ın yeniden hayat ve canlılık bulması yönünde gösterdiği çabanın yolunu takip eden kişi İkbâl olmuştur. İkbâl, Seyyid Ahmed Han'ı modern çağa karşı İslam'ın yenilenmesi gerektiğinin üzerinde duran, duyarlı biri olduğunun inkar edilemez olduğunu belirtir (İkbâl, 1936: 21). Müslümanları eğitmek, ruh dünyalarındaki eziklik hissini silerek yeniden canlandırmak, kim olduklarını hatırlatmayı İkbâl kendine görev edinmişti. Ona göre Müslümanların zihninde ve gönüllerinde artık bir dava şuurunun kalmamış olması onları başıboş bir duruma sürüklemekteydi (İkbâl, 1960: 7).

İkbal' e göre insan üç şeye muhtaçtır. Evrensel ilkeler, bireyin manevi eğitimi ve özgürlüğü, âlemi anlama. Din de bu muhtaç olunan prensiplere cevap verebilmelidir (Gündoğan, 2020: 612-613). Dinin yeni temeller üzerine inşa edilmesi bağnazlıktan kurtulup âlemin ve varlığın anlaşıldığında meydana gelecektir. Dini düşünceyi yeniden yorumlamayı İkbâl şöyle ifade etmektedir.

"*İslâmiyetin felsefî geleneklerine tamamıyla bağlı kalarak ve insan bilgisinin çeşitli alanlarında son zamanlarda meydana gelen gelişmeleri de göz önünde bulundurarak İslâm din felsefesini yeniden kurmak*" (İkbâl, 1989a: 21-23) gerekmektedir.

İkbâl Kur'an'ın sunduğu canlı ve dinamik felsefe anlayışından kopmadan, şartların gerektirdiği ölçüde ıslah edilmesini savunmaktadır. İkbal, *Şarktan Haber* adlı kitabının ilk şiirinde dünya Müslümanlarının ahvalini şöyle ortaya koymuştur.

"Bizim güneşimizi bulutlar örtmeye başladı. Şark ve İslam âlemi felakete doğru gidiyor. Araplar çöllerde yollarını kaybettiler. Mısırlılar Nil girdabına düşmüşler, muazzam bir file benziyen Turanlıların himmet damarları gevşemiş. Osmanlı devleti hadisatın pençesi altına düşmüş, ızdırap içinde. Şark ve Garp onun dökülen kanlarından lâlezara dönmüş. İran toprağı var ama İranlı yok. Hind Müslümanları midesinin kulu olmuş" (Şimşir, 1956: 139).

Müslümanların ihyasının ancak bağımsız bir İslam devleti çerçevesinde gerçekleşeceğine inanan İkbâl, 1930'lu yıllarda Hindulardan ayrılmış bağımsız bir İslam yapılanması fikrini ortaya atmış, bu konuda Muhammed Ali Cinnah'a (1876-1948) Müslümanlara önder ve rehber olması noktasında davetlerde bulunmuştur. Özgür Pakistan'ın fikir babası olan İkbâl, bir düşün gerçekleşmesini göremese de kendinden sonraki Müslümanlar, onun hayalini gerçekleştirmenin ve yaşamanın gururunu taşımıştır. Müslümanların birlik, beraberlik ve özgürlük sancağı altında toplama görevi Cinnah'a düşmüştü. Dünyada hiçbir gücün, Pakistan'ın kurulmasına engel olamayacağını haykıran Cinnah'ın büyük mücadele ve inancı sayesinde 1947 yılında Müslümanlar bağımsız sınırlarına kavuşmuştur (Şimşir, 1956: 157-158).

İkbâl'in Müslümanların özgürce kimliklerini inşa edebileceği bir devlet sınırı belirleme fikri, dinleyiciler tarafından gerçekleşmesi imkânsız bir söylem gibi kalmasına karşın, İkbâl'in ölümünden sadece dokuz yıl sonra bu söylem eyleme dönüşmüş, bağımsız

Pakistan fikri gerçekleşmiştir (Kılıç, 2015: 500). İkbâl göstermiştir ki düşler, ancak gerçekleştirmek üzere kurulur. Müslümanları bir araya getirerek hak ettikleri konuma ulaşmalarını sağlayan şey, dinleri olmuştur. Çünkü İkbâl'in teziyle din birliğinin sağladığı kardeşlik duygusunu, millet ve ırk birliği sağlayamazdı. Hint alt kıtasındaki modernist ve akılcı söylemleri ile öne çıkan düşünürlerin içinde İkbâl'i farklı bir konuma koymak gerekmektedir. O ne tam gelenekselci ne de geleneği reddeden akılcı bir düşünceye sahiptir. İkbâl bu yönüyle bağımsız bir yapıya sahiptir (Işık, 2019: 109).

Toplumda meydana gelen sosyal çözülme ve değişim kendi haline bırakılamayacak kadar mühimdir. Bu değişim tüm dinlerde ihya hareketlerini gerekli kılmaktadır (Hanefi, 2011: 43-83). Müslümanlar bir yozlaşma sürecine girerek dini, ahlaki ve kültürel çözülme sürecine girmiş, bu durum da içtimai hayatlarına yansımıştır. Düştükleri bu durumdan çıkarmak, onları özüne kavuşturmak, dini ihya etmek anlamına gelmektedir (Maraş, 2005: 393-490). Allah'ın halifesi sıfatını taşıyan insan, yaşamı boyunca her eyleminde vazifesini yerine getiren görevli bir memur bilinci ile hareket etmelidir (Ensari, 1967: 6). Bu görev sadece iman etmekle bitmemekte İslam'ın yeni gelen her nesle aktarılarak, hayat felsefesi haline getirilmesi ilim ve bilimle ilerleme, keşfetme, yeni bilgiler üretme olarak devam eder. Kur'an'ı Kerim'in bizatihi kendisi, cahil bir topluma değişimi getirmiştir. Yeni bir değişim meydana getirilecekse bu, Kur'an'ı doğru anlamak ve ona vakıf olmakla olacaktır (İkbâl, 2018: 29).

Kur'an-ı Kerim bir müminin hayatına yön veren Allah ile kurduğu irtibat yoludur. *"Bir mü'min zâhiren Kur'an'ı okur. Hakikatte kendisi Kur'an'dır*" (İkbâl, 1958a: 26). Sözüyle İkbâl, Kur'an'la mümini bütünleşmiş olarak görür. Mümin olduğunu iddia eden her birey Kur'an'ın yansımasını hayatında ve davranışlarında gösteriyor olmalıdır. Zira her iddia bir ispat gerektirir.

Hayat hareket bir akış halinde devam etmektedir. Güneş yörüngesinde dönmekte, gece gündüz meydana gelmekte, varlıklar Allah'ı teşbih etmekte, bir yanda doğumlar diğer yanda ölümler meydana gelmektedir. Evren hareket halindeyken, insanın kendini bu hareketten soyutlamadan, bu akışta bulunma arzusunu taşımalıdır. Aksi takdirde ruhu taşlaşıp katılaşarak, çevresi ile bağlantısı kopar (İkbâl, 2018: 27). Çevresi ile bağını kesen birey, İslam'ın uğradığı zelzeleyi fark edemeyerek, zamanın gereksinimlerini din ile uzlaştıramaz. İkbal evrende meydana gelen her olayın bir tekrar olmadığını, her an yeni bir yaratılışla yeniden var olduğunu, Müslümanın da bu hareket halindeki evrende durmadan

yenilenmesi gerektiğini belirtir. Müslüman Allah'ın yorulmak ve dinlenmek bilmez etkin faalliğini örnek almalıdır (Schimmel 2012: 56). Çünkü insan da fizyolojik ve psikolojik olarak sürekli yeniden var olmaktadır. Bir önceki anı ile bir sonraki anı birbirinden farklıdır (Onat, 1999: 206).

İkbâl için düşünceye sınırlama getirilemez. Dini düşüncenin yapılandırılması düşüncenin sınırlarını kırarak, engin âlemlerdeki ulaşabildiği sonsuzluk arzusu içinde ortaya çıkmaktadır (İkbâl, 2018: 21). Zira düşünce bir tohumun içinde taşıdığı tüm dna'sını tabiatın içinde ortaya çıkardığı gibi, kendi sınırsızlığında ortaya çıkacaktır (İkbâl, 2018: 20). İkbal'in düşüncesindeki yenilik ve modernlik anlayışı, Müslümanın seküler ve konformist bir yaşamı benimsemesine yönelik olarak düşünülmemelidir. O İslam'ın yaşandığı ve benimsendiği reformist bir yaklaşımdan yanadır. İkbal'in yeniden kurmacılık fikri, ilhamını köklerinden alarak yeniye doğru açtığı kapıda başkasının görüşleri üzerine değil, kendi ateşini fitilleyen bir medeniyet tasavvurudur (Kurşunoğlu, 2016: 88).

İkbâl'in yeniden inşa faaliyetinin temeli vahye dayanarak evreni yeniden yorumlayabilmekten ve insanı sınırlandıran tüm esaret zincirinden kurtararak, özgürlüğe kavuşturmaktan geçer (Yonar, 2013: 435). Özgür bir ortam, iyi ve kötünün açık olarak ortada bulunduğu, insanın eylemlerini seçip tecrübe edebildiği, böylece kendini gerçekleştirmesinin olağanlaşmasını sağlar (Gündoğan, 2020: 603). İkbal'in eğitim felsefesinde de özgürlük yatmaktadır. Yapısal olarak barındırdığımız tüm özellikler, özgür bir eğitim ortamıyla icra edilebilir. Böyle bir ortam düşünce özgürlüğünü doğurarak, kişinin özüne dönmeyi, kendini ifade etmeyi, yeni bir anlayış ve değişim ortaya koyabilmesini sağlar (İkbâl, 2000: 65-70). Özgürleşen insan ahlak temelleri üzerine inşa ettiği sosyal yapı ile yükselecek, hak ettiği değeri bulacaktır.

Ahlaki yapının bozulması veya ahlaki değerlerin öneminin azalması, toplumsal çöküntünün sebeplerindendir. İnsanın özgürleşmesi, nefsani bir bağımsızlık kazanması anlamına gelmemelidir. Elde ettiği özgürlük ile, dini temsil edebilme gücünü kazanmak demektir. Çünkü din, ahlaki söylemlerin tümünü içermektedir. Ahlak olmadan dinin inşası da medeniyet kurmak da mümkün değildir. İnsan dünyaya iki defa doğar, bunlardan ilki ana rahminden yeryüzüne ağlayarak geldiği andır. Diğer doğumu ise İslam'la şereflenip benliğini bulduğu zaman gerçekleşir (İkbâl, 1989b: 94-95). İkbal, Allah'ı arayan ve bulmak isteyenin yolunun kulun kendine daha çok yaklaşması ve kendini bulmasından

geçtiğine bağlar (İkbâl, 1960: 11). Kendini bulmak, insanı ruh-beden, madde-mana ayrımına tabi etmeksizin bir bütünlük nizamında görmekten geçmektedir.

Kur'an'a göre insan özel ve eşsiz yaratılmış bir varlıktır. İnsanın kaderini kendi çabasına bağlayan yaratıcı, onu eylemlerinin faili ve sorumlusu yapar. Bir insanın görev ve sorumluluğunu bir başkası da taşıyamaz (İkbâl, 2018: 109). Böylelikle dinin sosyal hayata ve gündelik yaşama cevap verebiliyor olması Müslümanların sorumluluğunu yerine getirmelerine bağlıdır. Müslüman ulusların önce kendi içlerinde güçlü ve istikrarlı şekilde, kararlılıkla birlik ve beraberliği sağlamaları gerekmektedir. Belirli bir olgunluğa geldikten sonra milliyetçilik ve sınırlardan arınarak bir İslam cumhuriyeti oluşturulmalıdır. (İkbâl, 2018: 174). Yeryüzü Allah'ındır. Irklar ve sınırlar birbirimizi tanımlamak için vardır. Dini düşüncenin ihyasını tüm dünya Müslümanları için gereklidir.

Modern dönem insanı yepyeni sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Uygarlık düzeyinde dünya akıl almaz boyutlara ulaşmıştır. Bilimin, bilginin insan yaşamı ile iç içe geçtiği bir sahada, bilginin gücünün ne yönde kullanılacağı önem arz etmektedir. İnsan hırslarının ve kötü zihniyetinin kurbanı olmadan, bilgiyi insanlık yararına kanalize etmelidir.

İnsanı bu güç karşısında dizginleyecek şey de akılla bağdaşık, yeni bir din anlayışı geliştirmektir (Onat, 1999: 197). Din, doğru anlaşıldığı zaman insan ruhunu besler, kişiliğini geliştir, yeteneklerini ve düşüncelerini ortaya koyar ancak Kur'an'ın asıl bağlamından koparılarak oluşturulan bir din anlayışı pasifleşir ve gelişmenin önünde bir engel halini alır (Onat, 1999: 206).

İslam âlemi son iki asırda bir yandan gelişen modern dünyaya adapte olma süreci yaşarken diğer yandan dini anlayışta durağanlaştığı kısır bir döngü içinde kalmıştır. Mevcut dini anlayışın, modern dünya karşısında insanlığa cevap verebilmesi mümkün gözükmemektedir. (Onat, 1999: 201). Dini anlayışın yeniden gözden geçirilmesi, tarihi ve gelişim aşamalarının iyi analiz edilmesi, bugünü ve yarını ile bilimsel, eleştirel bir yorumla vahiy merkezli bir anlayış geliştirilmelidir.

Tarihsel süreç içerisinde değişen şartlar toplumsal yapıyı etkilediği gibi dini de etkilemektedir. Birçok ihya hareketinin özünde değişen şartlar ve toplumsal sorunlar yer almaktadır. Dünyanın dört bir yanında meydana gelen sömürgeler neticesinde Batıdaki gelişmeler, yeniden istikrar sahibi olmanın yolunun, güçlü devletleri taklit etmek gerektiği

fikrini oluşturmuştur. Aydınlanma düşüncesinin etkileri Müslümanlara da yansımış oryantalist faaliyetler, Müslümanları kendi öz benliklerinden utanma, kendine yabancılaşma, kültürünü beğenmeme sorununu doğurmuştur (Kara, 1995: 5-14). Bu durum karşısında toplumlarda "İslamcılık" adı verilen bir akım oluşmuştur. Batı medeniyeti karşısında zayıflayan İslam ümmeti ekonomik, siyasi, hukuki, eğitim ve bilim alanında geçmişin ihtişamına dönmek ya da en azından mevcut durumu korumak üzere, çalışmalar yapmaya başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren, İslami düşüncedeki bir reform oluşumu da kendine taraftar bulmuştur (Öz, 2014: 194).

Türkiye'deki İslamcılık düşüncesi çerçevesinde önemli çalışmaları bulunan İsmail Kara'ya göre İslamcılık kavramını ilk kullanan kişi Ziya Gökalp'tir (Kara, 2014: 33). İsmail Kara İslamcılık tanımını şöyle yapmaktadır.

"*İslamcılık; XIX-XX. yüzyılda, İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim ...) "yeniden" hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını batı sömürüsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... Kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününü ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir*" (Kara, 2014: 17).

İslamlaşma, ihya, ıslah, tecdid gibi yeni kavramlarla da ifade edilmiştir. Tüm kavramların nihai anlamı dinin İslam toplumlarında yeni bir bakış açısıyla yeniden yer edinmesidir. Türkiye'de bu İslamlaşma hareketleri siyasi alanda kırılma yaşayıp tekrar kendine yer edindiği gibi, bazı cemaat ve tarikat ve dini gruplar tarafından ideolojik bir düşünce olarak benimsenmiştir. Bu düşünceyi savunanların bakış açılarını tek tek ele almak ayrı bir çalışma konusunu gerektirmektedir.

Genel olarak ihya, üç farklı düşünce alanında tanımlanmaktadır. Birincisi dine sonradan eklenen tüm unsurları temizleyerek İslam'ın ilk dönemine dönmeyi ifade eden fundamentalizm düşüncesidir. İkinci olarak ise dinin ana unsurları korunmakla beraber içtihat yapılarak dinin sosyal hayattan soyutlanmaması gerektiği, yenilenmeye kapı aralayan düşüncedir. Bu düşünce genel olarak gelenekçiler olarak adlandırılmaktadır. Üçüncü ihya düşüncesi modernizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin modern zamanın

gerektirdiği çerçevede uyumlu hale getirilmesinin gerekliliğini savunan düşünce biçimidir (Öz, 2014: 207). Türkiye'de bu üç düşünceye bağlı gruplar varlıklarını sürdürmektedir.

İslam'ı ortadan kaldırmak ve tek tip insan oluşturma düşüncelerine sahip olanlar, hem İslam'ın kendi yapısından hem de Müslümanların bütün bölünmüşlüklerine rağmen kendilerine olan güvenlerinden dolayı bu emellerini gerçekleştirememişlerdir (Kara, 2019: 90). İslam düşüncesi oluşturduğu kültürel birikim, eserler, ekoller, fikirler, fetihler ve medeniyet inşasıyla önemli bir geçmişe ve tecrübeye sahiptir. İsmail Kara, bugün İslami düşüncenin yapılanması için şu sözleri sarf etmektedir.

"Bugün için İslam dünyasının, Müslüman ilim ve fikir adamlarının yapması gereken şey şimdiye kadar olandan farklı bir usul takip etmek olabilir/olmalıdır; bu da tarihi atlamadan ama tarihte de kalmadan (tarihi yeterli görmeden), nihayet modern dönemi önemsemezlik yapmadan ama onu da yeterli görmeden, her iki dönem için güçlü tenkit ve geniş-derin değerlendirme imkânlarını kullanarak bir yol izlemek şeklinde özetlenebilir" (Kara, 2919: 91).

Dinlerin hayata uymak için değil hayatı hakka uydurmak için geldiğini ifade eden Kara, klasik ve modern düşünceleri birlikte ele alarak tarihi atlamadan ancak tarihe de hapsolmadan bugünün ihtiyaçları doğrultusunda yeniden değerlendirilmesi, tartışılması bir bütünlük içinde ele alınması gerektiğini savunmaktadır (Kara, 2019: 93).

Günümüz Müslümanlarının yapması gereken yeni bir usul anlayışında birleşmektir. Kara, yeni düşünceleri iyi, kadîm/geleneksel olanı kötü veya geleneği iyi, yeniyi kötü değerlendirmeyi dar bir bakış açısı olarak görmektedir. Her iki düşünceyi de birbirinden bağımsız olarak ele almamak, bütünün birer parçası olarak görüp itidalli davranmak, en güvenilir yol olarak durmaktadır (Kara, 2012: 13). Kaynakların ince elenip sık dokunmasıyla elde edilen bilgilerle genişletilmiş ve serbest bir bakış açısının uyumlu hale getirilmesiyle bir bütünlük oluşturulabilir. Bu şekilde her iki düşünce de birbirlerinin boşluklarını doldurarak tamamlarlar. Böylece geçmiş İslami birikimin, siyasi düşüncelerin ve devletlerin yeniden gözden geçirilmesine olanak sağlanacaktır. Bu sağlanabilirse İslami gruplar ve düşünceler arasındaki ayrılıklar azaltılabilecek kırgınlıklar tamir edilebilecektir (Kara, 2019: 103-104).

5.2.Tecdid

Hayat yaratıcı, insan ve âlem üçgeninde geçen bir süreçtir. İnsanın mevcudiyetinin ortaya çıkıp işlevsel hale geldiği yer âlemdir. Âlemin içindeki insanın, canlı ve cansız varlıklarla sürdürdüğü ilişkinin belirleyicisi ise ilahi olandır. Allah insana gönderdiği ilahi kelamı ile ona yol göstermiş, kendini tanıtmıştır. Bu ilahi kelama din demekteyiz. İnsanların bu gönderilen dini anlama çabası ve yorumlaması zorunludur. Zamanla İnsanlık gönderilen ilahi vahyi kavrama ve aktarma noktasında gereken özeni göstermiş ve dinin farklı yorumları ortaya çıkmıştır. Din Allah'ın gönderdiği muhtevası bakımından özünü korumaktadır. Dini yorum ve düşünceler ise zamanla kalıplaşmış ve kökleşmiş olarak sistemleşerek geleneksel yapıyı oluşturur. Nedim Macit'e göre din asıldır, tecdid ise yani dini düşüncenin yorumu amaçtır. Bir şey yeniden yapılandırılacak isek bu asla dayanarak yapılmalıdır. Çünkü gelenek insanları bir arada tutan bir hanedir (Macit, 2004: 14).[1]

لتجديد tecdid yenilemek, yeni bir yöntemle aslını bozmadan ortaya konulan meseleyi revize etmek anlamlarına gelmektedir (TDV, 2011: 234). Tecdid iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi var olanı yeni bir forma sokmak, özünü bozmadan genişletmek biçimlendirmek anlamındadır. İkincisi ise yeni bir şey üretmek, olmayan bir şeyi icad etmektir (Atay, 2002: 3).

Müslümanlar geçmiş âlimlerin ve ecdadının bıraktığı ilim ve medeniyet ile övünç duymakla meşgul olarak, dinde tecdid modelini benimsemekte zorlanmışlardır. Gelenekten beslenen ve bunun üzerine bir şey koymadan yenidünya düzeninde dini ikame etmek oldukça zayıf kalmaktadır. Gelenekten kasıt vahyin peygamberden itibaren anlaşılma ve yaşanma şeklidir. Bu İslam camiasına bırakılan fikri bir miras manevi bir ruh ve geçmişe duyulan saygı ve birikimdir. Ancak geleneğe körü körüne bağlılık, kişiyi çağın gereksinimleri karşısında kör ve sağır olmaya itmektedir. İslam'daki büyük hatalardan biri İslam adına öğretilen her bilgiyi Kur'an'a dayandırma ve onu İslam'ın ayrılmaz parçası gibi görme eğilimidir (İzzetbegoviç, 2010: 31-39).

İkbâl çağın Müslümanlarını büyük bir görevin beklediğini söyler. Geçmişle bağını koparmadan ancak İslami düşünceyi baştan sona inceleyerek, yeni bir ruh ortaya koymak gerektiğini ileri sürmektedir (İkbâl, 2018: 111). İslam böylelikle sağlam bir zemine oturtulabilecektir. İkbâl maziye duyulan sahte bir saygının, toplumu baskı altında tutma eğiliminin, İslam'a aykırı olduğunu ifade etmektedir (İkbâl, 2018: 167). Geleneksel

inancımızla çelişkiye düşüp bizden öncekilerle fikri ayrılık yaşasak dahi İslam'ın ilkelerini modern bilim ışığında yeniden gözden geçirmek zorunluluğunda olduğumuzu düşünmektedir (İkbâl, 2018: 112).

Tecdid zamanın ve şartların gereksinimlerine göre meseleleri yeniden ele almak, farklı bakış açıları ortaya koymaktır (Macit, 2004: 14-15). Tecdid ile dinin özünü tahrif etmeden asli kaynaklara tabi olarak yeniden yapılandırılmasını güncellenmesini ifade etmekteyiz (Taşçı, 2015: 178). O halde bir meselede tecdid yolunu benimserken şu üç şeye dikkat etmek gerekir. Birincisi geleneğe, geçmiş ilim bilgisine taassupla yaklaşmadan birikimden istifade etmek. İkincisi yapılandırma sürecinde aslı korumak. Üçüncü olarak ise akıl ve nakil sentezlemesini yapabilmektir (Taşçı, 2013: 41).

İslam toplumunda ilk dönemden itibaren yenilik ve ıslahat hareketlerine karşı çıkanlar olmuştur. Dinde bir yenilik modeli benimsemek sanki dini tahrif etmek gibi algılanmış, reformist yaklaşımlar dinsizlikle suçlanacak boyutlara ulaşmıştır. Dinde reform diye tabir ettiğimiz şey aslında dini bir meselenin günün şartlarına göre içtihada tabi olmasıdır (Atay, 2002: 6) Müslümanın özgürlüğünü kazanması ancak İslam dininin özgünlüğüne gölge düşürmeden ıslah edilen, yenilenen, dönüştürücü yönünün etkin olmasına bağlıdır (Onat, 2018:170).

Ali Şerîatî (1933-1977) İkbâl'i, İslam'ın özünü arayan ve asli unsurları bozmadan yeniden yapılandırmacı anlayışını ortaya koymaktan çekinmeyen, bütüncül bakış açısına sahip bir mütefekkir olarak görmektedir (Şerîatî, 2007: 37). İkbâl, insan davranışlarında ve dinde sergilenen tutucu tavrın, yeni bir fikir üretme yolunu tıkadığını söyler. Bu tavır, bireyin özgürlüğüne, gelişimine ve yaratıcılığına set çekmek demektir (İkbâl, 2018: 197).

İkbâl, tekrarlanan düşüncelerin kısır bir döngüye girdiğini bunun da aslında bir düşünce ve yenilik olmadığı görüşüne katılmaktadır. Müslümanları eski değerleri tekrarlamaktan ibaret gören İkbâl, her değişim ve gelişim hareketinin yeni çıkan sorunlara cevap olabileceğini farklı yorumların çözümler sunacağını belirtmektedir (İkbâl, 2018: 177). İkbâl'e göre uluslar geçmişini yok sayamaz. Ondan beslenir, kimliğini ve varlığını geçmiş ile olan bağıyla sürdürür (İkbâl, 2018: 181). İslam'da eski kurumların yeniden düzenlenmesi sorumluluk gerektiren ve hassas olunması gereken bir meseledir. İslam sınırları belirli bir vatana ait değil tüm ırklar ve dillerdeki inananları bir araya getirerek örnek insan kimliği ve sosyal toplum oluşturmayı hedefler. Bir topluluk ancak bu bilinçle

hareket ederse bir ulus kimliği kazanacaktır (İkbâl, 2018: 182). Bu da kolay elde edilecek bir durum değildir.

Vahyin her dönem ve coğrafyada aynı şekilde anlaşılması vahyin evrenselliğine ters düşmektedir. Böyle stabil bir anlayış ancak vahyi belirli bir zaman dilimine hapsetmek ve onu tüm zamanlara dayatmak anlamına gelir. Nitekim vahyin farklı coğrafyalara yansıması birçok mezhep, görüş, cemaat ve yorumların oluşmasına neden olmuştur. Kıyamete kadar varlığını sürdürecek olan ve son din olarak kabul edilen İslam'ın özünde taşıdığı evrensellik tecdid ile korunmaktadır (Mevdudi, 2008: 40). Dinde meydana getirilecek bir yenilik başka bir vahiy ve peygamber vasıtası ile olamaz zira Allah din olarak İslam'ı seçtiğini ve onu kemale erdirdiğini buyurmaktadır (Maide, 5: 3). Bu yenilik ve yorumlama insana verilen akıl yetisini kullanma becerisi ile doğru orantıdadır. İslam ilkelerinin akıl ve fıtrat ile uyum içinde olması yeniliğe başvurulan her alanda aklın konumunu belirlemede dikkat çekicidir (Taşçı, 2016a: 18). İkbâl, Kelam ilminin yeniden ele alınması gerektiğini söylemektedir. Kelami açıdan İslam yeniden ele alınmalı ancak şu hususlara dikkat edilmelidir. Getirilecek olan yeni bakış açıları Kur'an ve sünnete muhalif olmamalı, yaşamın gerçekliğinden ve sosyal yapının ihtiyaçlarından uzak olmamalıdır (Kaplan, 2007: 84). Aktif, aklı ve kalbi kapsayacak nitelikte olmalıdır (Nayed, 1997: 198-199).

"*Din, insan bilincini aydınlatma yolundaki samimi bir çabadan ibarettir*" (İkbâl, 2018: 196). İkbâl bu görüşüyle dinin insanın zihnindeki temellendiremediği, mantık çerçevesine oturtamadığı meseleleri çözerek, aydınlığa kavuşturan bir faaliyet olduğunu beyan etmektedir. Günlük yaşamın getirdiği sorunlar bu çaba sayesinde çözülecek ve aydınlatılacaktır. Bu da dinin, dinamizmini kaybetmeden sonuç üretmesini sağlayacaktır.

5.3. Islah

لإصلاح bir şeyi düzeltmek iyileştirmek anlamında kullanılan bir terimdir. Kur'an'ı Kerim'de geçtiği üzere kişinin kendisi ile veya çevresi ile olan ilişkisi bağlamında barış sağlama yoludur. İyilik ve güzellikten, barış ve esenlikten yana tavır takınan insanları ifade etmek üzere de muslih kelimesi kullanılır (TDV, 1999: 143-144). İnsan benliğinde bulunan arzu ve heveslerin sınırlayıcılığı din ile koruma altına alınmaktadır. Dinin bir amacı da toplumun selameti ve saadetini sağlamaktır. Toplumda muslih insanların çoğunluğu

oluşturması amaçlanan nihai hedeflerdendir. Allah'a duyulan saygı ve rızasını kazanamamaktan dolayı duyulan korku, insanın iç mekanizması olarak ayrılmaz bir zabıta görevi görür (Günaltay, 1998: 67). Bir şeyin düzeltilip iyileştirilmesi için onun bozulması ve değişmesi gerekmektedir. Din vahiy olarak özünü korumakta ancak toplumdaki algılanış ve yaşama dönüşme noktasında vahiyden farklılık arz etmektedir. İslam inancının içine dinde olmayan unsurların din diye telakki edilerek sokulması ve bunların zamanla dinselleşmesi, yenilik ve ıslah hareketlerine bazı din adamlarının karşı çıkması, hurafelerin İslam'ın özünün önüne geçmesi dinde ıslah metodunu ilim ve bilimle İslam'ın kuşanmasını zorunlu kılmaktadır (Ülken, 1999: 395). Dinde meydana gelecek inkılaplar ancak eğitim ve neslin yetiştirilmesi ile mümkün olacaktır. Bu sebeple şeklen bir yenilik değil fikren ve ruhen çığır açan bir ıslah gereklidir (Topçu, 1970: 66-67).

Dinde ıslah ictihad ile gerçekleştirilebilir. İkbâl ictihadı İslam'ın hareket prensibi olarak görmektedir. (İkbâl, 2018: 163). İctihad fikrin ifadesi, yorumlanması, akılcılık, bir konu hakkında ulaşılan çaba olarak geniş tanımlarda kullanılmıştır (Bulgur, 2011: 144). Muhammed İkbâl ve Efgani dinin bir hareket ve aktiflik dini olduğunu, bunun olabilmesi için de ictihadın gerekliliğini savunmuşlardır (Bulgur, 2011: 146). Ayrıca dinde meydana gelmesi gereken bu ıslah hareketi, belirli bir zamana yönelik değil kıyamete kadar var olması gereken bir prensip olarak algılanmalıdır. Hür fikirlerin ortaya konulup değerlendirilmesinin yolu ictihaddan geçmektedir. Dinin hayatın içinde etkenliğinin sağlanabilmesi, din alanındaki hareketlerin canlılığına bağlıdır. İkbâl'e göre ictihad zor ancak zorunlu bir görevdir (Erkilet, 2013: 76).

İslam insanları kurallar çerçevesinde sınırlandırarak, yasaklar koyarak dar bir perspektifte hareket etmesini istemez. Bilakis koyduğu temel ilkeler ekseninde dini evrensel bir boyuta taşımak ister. Günümüzde ictihad, bir konu hakkında çaba göstererek nas ve sünnetin yeni bir yorumla anlaşılmasını ifade etmektir (Apaydın, 2000: 432-433). Müslümanların ictihada bakış açılarını şöyle sınıflandırabiliriz. Birinci grup ictihada gerek olmadığını savunarak yok sayar. Onlara göre eski âlimlerin bilgisi ile yetinmek yeterlidir onların sözünün üstüne söz söylenmemelidir. İkinci gruptakiler geçmiş âlimlerin ictihatlarına olduğu gibi uymakla birlikte, yeni bir meselede de ictihad yapılabilineceğini savunur. Üçüncü gruptakiler ise ictihadın yeniden yorumlanabileceği değiştirilebileceğini hatta müçtehidin dahi kendi içtihadını değişme özelliğinin bulunduğunu, buna mukabil günümüz şartlarında her meselenin ictihada tabi olacağını savunmaktadır (Atay, 2002: 6).

İkbâl'e göre İctihad yapma yetkisi müctehidlerden alınmalıdır. Çünkü her bir mücdehidin etrafında oluşan grup ve hizipler kendi mücdehidini dinde otorite kabul etmekte ve diğer mücdehide karşı çıkmaktadır. Bu sebeple İkbâl ictihad yapma yetkisini "İslam yasama meclisi" ne vermeyi doğru bulur. Ulemanın yaptığı ictihad neticesinde ortak ve sistemli bir çaba ile hareket edilerek İslami diriliş gerçekleştirilmelidir (Erkilet, 2013: 77). İkbâl İslami öğretilerin ıslah edilmesini savunmuş ictihadı fikri hayatının başından itibaren gerekli görmüştür. İctihadın zıddı olan taklidi ise bir ulusun intiharından daha vahim bir durum olarak değerlendirmiştir. İkbâl ictihadı İslami çerçevede hareket etmeyi sağlayan, dinamik bir saha olarak görmektedir (Kavak, 2011: 199).

"*Kur'an-ı Kerim ve geniş hadis usullerine dayanarak fukahanın zaman zaman getirdiği deliller belli zamanlar için gerçekten uygun ve uygulanabilirdi. Ancak günümüzün ihtiyaçlarına yeterince cevap vermemektedir… Mevcut yaşam şartları üzerinde dikkatlice düşünülürse, nasıl ki dinî usulleri teyid için yeni bir kelam ilmine ihtiyacımız varsa, aynı şekilde İslam hukukunun modern tefsiri için de çok büyük bir fakihe ihtiyacımız vardır."* (İkbal, 1988b: 91).

İkbâl günün ihtiyaçlarına göre ictihad yapmanın önemine dikkat çektiği bu konuşmasının yanı sıra bazen de ıslahat, yenilik ve ictihad konusunda tereddütte kaldığını görürüz. İkbâl'i anlamak için onu genel olarak değerlendirmek gerekmektedir. Diyebiliriz ki İkbâl'in çelişkili ifadeleri ıslahat ve reforma karşı olmasından dolayı değil bunları kimlerin yapacağı konusundadır. Yanlış ve istismar edilerek dine getirilen düzenlemeler uyanış yerine dinde daha fazla ayrılıklara sebep olacak İslam ümmeti daha fazla parçalanacaktır. Henüz Müslümanlar buna hazır değildir. Günümüz de dâhil olmak üzere İslam'a getirilen yeni yorumlar, din dışı unsurların dini bozmak üzere fitne sokmak amacıyla parçalama tekniği olarak görülmüştür. Bu bakış açısı da her yeni ıslah ve reform hareketinin eleştirilmesi reddedilmesi karşıt bir zihin ile ötekileştirilmesine meydan vermektedir. Ancak böyle bir tepkinin veriliyor olması susmak ve geri çekilmek anlamına gelmemelidir. İslam dininin hak ettiği değeri bulması yeryüzündeki temsilcisinin artması ve daha geniş bir çerçevede varlığını sürdürmesi için yeniden yorumlamak gereklidir.

İkbâl fikir üretmeye cesareti olmayanların sayısının oldukça fazla olduğunu bunun İslam dinamizmine zarar verdiğini beyan ettiğini görmekteyiz.İhya ve ıslah hareketinin amacı toplumdaki taklit ile yaşanılan din algısını tahkiki bir imana çevirmek, dinin asli unsurlarına Kur'an ve sünnete dönüş ve bağlılığı sağlamaktır. Çünkü dinin anlaşılması

adına yazılan ve ortaya konulan tüm eserler Kur'an'ın önüne geçirilerek daha fazla okunur olmuştur. Kur'an anlaşılması güç lakin âlimlerin yazdığı eserler anlaşılır kabul edilmiştir. Islah olmanın bir diğer yolu ise dinin, batıl ve hurafelerden ayrıştırılması ve modern dünyanın gerekliliği çerçevesinde İslami yorumun düzenlemesi ile olacaktır (Halil, 2020: 1043-1044).

İkbâl'e göre Kur'an-ı Kerim gelişime kapalı değildir (İkbâl, 2018: 181). Çünkü din aktif ve canlı, sosyal hayat içinde kendine hareket alanı bulan, bireyin her alanında ihtiyaç duyduğu bir konumdadır. Toplumların önünde bir tek alternatifleri vardır. Özgür, yenilikçi ve dayanışma anlayışına sahip olarak, dinin sosyal hayatın içinde sade ve anlaşılır bir duruma getirilerek yeniden oluşturulmalarıdır (İkbâl, 2018:171). Baskı altında kalarak özgürlükleri elinden alınmış bir toplumda, birey kişiliğini geliştiremez içindeki istek ve aşk söner (İkbâl, 2018, 166). Böylece uluslar çökmeye başlar. Bu duruma son vermek ancak benliğinin ve yeteneklerinin farkına vararak bir düşünce ortaya koyanların işidir. Zira bu bireyler çevresinin değişmez bir sabiteye bağlı olmadığını durumlar ve zamanın gerektirdiği şekilde yenilenmenin gerekliliğini kabul etmektedir (İkbâl, 2018: 166-167).

Günümüz dünyasında artık dinlerle olan münasebet sadece ecdadın anlatımı ve klasik kaynakların sunduğu bilgiyle öğrenilmemektedir. Teknolojinin son yirmi yılda geldiği son noktada gerçek dünyanın dışında, insanların cihaz ve internet yoluyla kurdukları bir dünyada doğru-yanlış her şey gözler önüne serilir olmuştur. Artık bilgiye ulaşmak daha kolaydır. Ancak bu defa da bilginin doğruluğu ve güvenirliliği problemi meydana gelmiştir. Din aile, çevre, okul, kitaplar ve âlimler aracılığıyla öğrenildiği gibi sanal dünyadan da öğrenilir olmuştur. O halde bu dünyaya gözlerimizi kapatmak yerine ulaşılabilecek tüm mecraları kullanmak gereklidir. Aslına baktığımızda bu faaliyet dahi kendi başına bir ıslah hareketidir.

5.4. İkbâl'in İdeal İslam Anlayışı

İkbâl küçük yaşlarından itibaren aldığı İslam terbiyesi üzerine yetişmiş şahsına münhasır yüksek ilim ve hilm sahibi bir kişi olduğu söylenmektedir. Sosyal hayatı ve kişisel gelişimi sürecinde merkezi konuma yerleştirdiği İslam, onun temel kriteriydi. Ali Şerîatî (1933-1977) onu bir rehber ve yol gösterici olarak takdim etmektedir. İslam kültürünün deforme olduğu adeta bir afete uğradığı dönemde ortaya çıkmış bir reformcu,

aydın, İslam'ı yeniden anlamlandıran, tek ruhlu, çok boyutlu biri olarak değerlendirmektedir (Şeriati, 2007: 13). Onun İslam'a bakış açısı dinin asli ögelerine sarılmak ve çağa göre yeniden yorumlamak üzere olmuştur.

İkbâl'in aldığı notlardan oluşan *Yansımalar* adlı eserinde İslam hakkındaki düşüncelerini şöyle kaleme aldığını görmekteyiz.

"*İslam antik dünya anlayışı içerisinde değerlendirilebilecek bir din değildir. O bir tavır, yani bir özgürlük hareketidir; hatta evrene karşı bir meydan okumadır. Antik dünyanın tüm dünya görüşüne karşı gerçek bir protestodur. Kısaca İslam, insanlığın keşfidir*" (İkbâl, 2021: 69).

İkbâl İslam'ı tüm görüş ve düşünce sistemlerinin karşısında yer alan, insanlığa sunulmuş en büyük hayat felsefesi, tüm değerlerin üzerinde yer alması gereken bir din olarak görmektedir. Bir Müslümanın hayatına yön veren ve şekillendiren iki dinamik unsur vardır. Canlılığını hiçbir çağda yitirmeyecek olan bu unsurlar, Kur'an-ı Kerim ve Peygamberin sünnetidir. Hz. Muhammed insanlık adına gönderilmiş ideal bir insan, rehber ve gerçek mümin örneğidir.

İkbâl, Hz. Muhammed'i kölelik ve efendiler arasındaki statüyü yıkarak insanlara eşit hakları getiren, sosyal inkılâbın temelini atan biri olarak ifade etmektedir (İkbâl, 2017b: 24). Cehalet içinde bulunan bir toplumda meydana gelen bu değişim, İslam anlayışının medeniyetleri inşa etmedeki önemli bir fonksiyonudur (İkbâl, 2017b: 24). İkbâl yaşadığı topraklardaki Hindu inancının sunduğu, sınıf ayrımının şahidi olmuştur. İkbâl İslam dinini dünyada eşitlik ilkesini savunan bir güç olarak görmekte, Buda, H. İsa ve Hz. Muhammed'i eşitlik ilkesinin temsilcileri olarak zikretmektedir (İkbâl, 2021: 49).

Kur'an-ı Kerim ise ilahi mesajın kaynağı, kutsal olan ile buluşma haberleşme noktasıdır. Müslüman kimdir? Sorusuna hukuki, sosyal, ahlaki, inanç ve düşünce sistemini Allah'ın buyruklarına göre şekillendiren, samimi bir kalp ve davranış ile bunu hayatında icra edendir diye cevap verilir (Büyükkara, 2016: 166). İkbâl için; cehaleti aydınlatan, insanları manevi ve fikri olarak eğiten kişi Hz. Muhammed'dir. O her dil, ırk ve coğrafyadan, peygamberi kendine rehber edinen herkesi ortak sevgi bağıyla bütünleştirir.

"Dünyadaki varlığımızın temeli peygamberliktir,

Dinimiz, şeriatımız peygamberlikten ileri gelmiştir.

Peygamber yüz binlerce şahsı tek varlık haline getirir.

Muhtelif kısımlara ayrılmayacak kadar ahengin birliğini gerçekleştirir.

Yani peygamber nefes birliğini ve maksat birliğini sağlamıştır"(İkbâl, 1990: 35).

Peygamberin önderliğinde tek yürek haline gelen şahıslar imanın sağlamış olduğu ahenkle bütünlük sergilerler. Önder olmak zorlu bir görevi omuzlamak, gerekirse bu uğurda canı feda etmekten geçer. Nitekim Kur'an-ı Kerim resulünü insanları uyarıcı ve müjdeleyici olduğunu (Bakara, 2: 119) Allah'ın ilahi buyruklarını insanlığa ulaştırması gereken bir elçi (Maide, 5: 67), görevli olduğunu hatırlatır. O ancak Allah'ın lûtuf ve ikramlarını müjdeleyen (Ahzâb, 33: 47) bir davetçidir (Ahzâb, 33: 46). İnsanlık için büyük bir ahlak timsali (Kalem, 68: 4) ve "üsve-i hasene"dir (Ahzâb, 33. 21). Hz. Muhammed'in bir peygamber olarak ilahi dinlerin sonuncusunu temsil etmesi dikkat çekicidir. Artık peygamber ve yeni bir din gelmeyecektir. İnsanlığın yeni bir dine ihtiyacı yoktur. Mevcut dinini koruyup kendi kurtuluşunu akıl, irade ve vahiy üçgeninde insan kendisi çizebilecektir (Rahman, 2018: 326).

İslam düşüncesi aydınlığın ve fikri aydınlanmanın yegâne yoludur. Başka yollar aramak ömrü beyhude geçirmekten ibaret olur. İkbâl için İslam parçalara ayrılamaz, bölünemez ve kutuplaştırılamazdır. Bu bütünsellik içinde oluşan mezhep ve düşünce akımlarının tümüne hiçbir surette yer yoktur. İslam'ın kendisi tehlikeye düştüğü takdirde dinin yorumları sebebi ile bir Müslüman birbirine düşemez. Bu oluşumların tümü ancak İslam camiasına yapılmış kendi çaplarında katkıdır her zaman da öyle görülmelidir (İkbâl, 2012: 80-81).

İkbâl tevhid ilkesine sıkı sıkıya bağlılık göstermektedir. Tevhidin özünde eşitlik, özgürlük ve dayanışma bulunmaktadır (ikbâl,2018: 169). İkbâl imanı şöyle izah etmektedir.

"*İman, çeşitli önermelerden oluşan pasif bir inanç değil, nadir deneyimlerden elde edilen canlı bir güvencedir*" (İkbâl, 2018: 124).

İnanmak İkbâl için belirli kuralları yerine getirerek bir sisteme dâhil olmak değildir. O bir gönül ve eylem ikilisinin tezahürüdür. İkbâl için tevhid, Allah'a sadakat demektir. Allah'a sadakat insanın kendi fıtratına doğal yapısına sadakat demektir (İkbâl, 2018: 162-163). Tevhid reddiye ile başlayıp kabulleniş ile biter. Mümin "la" ile Allah'tan gayrı yaratılmış var olmuş her türlü tanrıları, mitleri, putları yerle bir eder. Zihni ve kalbi tüm tağutları yıkar. Bu reddetmenin arkasından ise sükunetle kabullenilen, bir rıza boyun eğiş duruşu ile "illa" gelmektedir. Allah'ı kabul ancak sen varsın demekle mümkündür. İkbâl "la" kelimesini Allah'tan gayrı her şeyi kesip atan bir kılıç olarak görmektedir (Schimmel, 2012: 55). İlah olarak kabul edilecek tek varlık Allah'tır. Mümin insan için tüm izmler ve insanların tanrılaştırdığı ne varsa İbrahim'in putları kırdığı gibi kırılması gereken putlardır (Schimmel, 2012: 55). Tevhid, bireyin imanına kazıdığı mühürdür. Bireyin tevhid ilkesine bağlılığını dili ile ifade ediyor olması, onun hakiki bir tevhid inancına sahip olduğunu göstermez. Tevhid bünyesinde aynı zamanda bilmeyi ihtiva eder. İlimsiz ve şuursuz bir tevhid yetersizdir. Zira Allah "Bil ki Allah'tan başka ilah yoktur" buyurmuştur (Muhammed, 47: 19). O halde Allah'ı tanımak ve anlamlandırmak ancak aklın kullanılması ve ilim ile mümkündür.

"Ümmetler için "la" demek yücelik;

"illa" demekse güzelliktir" (Sırma, 1997: 102).

Varlığın başlangıcını "la" ya sonunu "illa" ya bağlayan İkbâl, tüm var oluşların bu iki kelime arasında cereyan ettiğini künhüne varmanın yücelik ve şerefini vurgulamak istemiştir.

"O söz dudaktan gönüle indiğinde, hayatın gücünü artırır.

Onu taşın üzerine işleseler taş, gönül haline gelir.

Eğer gönül, onu anarken yanmazsa, bir çamur parçası olur" (İkbal, 2019: 24).

La ilahe illallah lafızdan manaya sirayet edip sadra işlediğinde insanın yaşama karşı gücü artar her türlü sıkıntıyı göğüsleyebilir. Bu mana ona mücadele ruhu, direniş ve sabır kazandırır.

İnsanın hayatında Allah'ın yeri ve önemi nedir? Sorusu tevhid ile neticelenebilir. İnsan ancak bildiği ve tanıdığı aynı zamanda anladığı ve anlamlandırdığı bir varlığı kabul

ederek, emir ve buyruklarını içselleştirebilir. İnsanın anlam arayışı bir yolculuk içinde cereyan eder. Bu yolculuktaki en büyük rehber ilahi mesajlardır. Tevhidin bireydeki oluşumu gönlün kabulü, dilin ikrarı ve davranışın zuhuru iledir. Ancak burada eksik kalan ve tamamlanması gereken şey bu üçlü bağlantının arasına akıl ve bilgiyi dâhil etmek zorunluluğudur (İbiş, 2014: 151). Bu bilmek hem yaratıcı hem de kul tarafından olmalıdır. İkbâl yaratıcıyı evreni dışarıdan ve uzaktan bir seyirci olarak izleyen, bilen bir konumdan alarak onu varlığın özünde, çekirdeğinde bir merkez yapar (Türer, 1994: 58).

İkbâl evrenin kendisinden sudûr ettiği bir Allah inancını kabul etmez, birçok defa tenkid edilmesine rağmen o zât-ı ebedî şeklindeki bir Allah tasavvuruna sahiptir (Schimmel 2012: 57). İkbâl her şeyi önceden tespit ve tayin eden fatalizm anlayışını da kabul etmez. Böyle bir anlayışa sahip olmak Allah'ı olmuş bitmiş olaylar karşısında bir izleyici durumuna düşürür. Oysaki Allah var ettiği her şeyi parçaların bütünü oluşturduğu birbirine bağlantılı bir yapıda yaratmıştır. Gerçekleşmiş ve gerçekleşecek tüm olaylar bir müdahale ile tayin edilmiş olsa idi yenilik ve yaratma diye bir kavramın anlamı kalmayacaktı (İkbâl, 1989a: 63). İkbâl, tarihi inceleyip evrene baktığında Tanrı'nın gücünün yansımasını gördüğünü belirtir (ikbâl, 2021: 25). Güçlü olan bir Tanrı kendini pasif bir izleyici konumunda bırakmaz. Gücünü ve varlığını her an yaratama eyleminde bulunarak sonlu benlere göstermektedir. İkbâl var etmenin sürekli devam ettiğini Fatır Suresindeki "Allah, yaratmada dilediği kadar artırır" (Fatır, 35:1) ayetini delil olarak görmektedir. Zaman akışı içinde belirlenmiş bir çizgiyi kabul etmek İkbâl'e göre mümkün değildir. Belirlenen bu çizgi içinde hem gerçekleşebilecek hem de gerçekleşemeyecek imkânlar bulunmaktadır (İkbâl, 2018: 64). Böylece irade devreye girmekte Allah'ın yasası içinde kul imkânlarını ortaya koyarak sonuca ulaşmaktadır.

Bu durumda Allah'ın evren hakkındaki bilgisi pasif olmaktan çıkacak bilme ve yaratma özdeş durumuna gelecektir (Kaplan, 2007: 83).

Allah ve peygambere olan bağlılık ve muhabbet, bireyin dinini ayakta tutan omurgasıdır. Zira merhamete nail olmanın (Âl-i İmran 3: 132) Allah'ın nimet bahşettiği nebiler, Sıddıklar, Salihlerle beraber olmanın (Nisa, 4: 69) amellerin ziyan olmamasının (Muhammed, 47: 33) yolu, Allah'a ve Resulüne itaat etmekten geçer. Ancak böyle bir şuur ve hissiyatla dinini ikame edenler, Müslüman medeniyeti oluşturup geliştirebilirler. İslam cahil bir toplumda sosyal değişim yaparak büyük bir medeniyete ulaşacak boyuta gelmiştir. İkbâl, emekle, sabır ve mücadele ile elde edilen böylesine bir medeniyetin sonraki nesiller

tarafından kıymetinin bilinemeyip unutulmuş olmasına üzülmektedir. Bu sebeple İkbâl eserlerinde sık sık geçmişi ve mevcudun birikimini sunan şahsiyetleri hatırlatmaktadır.

İkbâl'in medeniyet ideali vahye dayanan varlığını koruyan ve geliştiren bir yapıdır. İslam medeniyeti ile kendi kültür, değer, sanat ve inançları ve maddi unsur olarak ortaya konulan eserlerin tümü ifade edilir (Şeriati, 1987: 7). Bir medeniyet kaos ve kargaşa ortamında gelişip varlığını sürdüremez. Sosyal alt yapının dinamizmi medeniyet sürecini olumlu olarak etkilemektedir (Akdoğan, 2008: 93). Medeniyet bir bölgeye veya ırka ait olamaz, insanın bulunduğu her yerde ortaya çıkması kuvvetle muhtemel bir olgudur (Hüsrevşâhî, 1997: 124) Cehaletin ve asabiyetin baş gösterdiği bir toplumun içinden zuhur eden İslam medeniyeti varlığını vahyin temelleri çerçevesinde bilim, ilim ve ihya ile uygarlık düzeyinde sürdürecektir.

İkbâl Müslümanların yitirdikleri üstün medeniyet seviyesinden düşmelerinden ziyade bu duruma rıza göstermiş olmalarına yeniden inşa etme noktasında bir gayretlerinin olmamasına üzülmektedir (Halifat, 1997: 155) . İkbâl medeniyet felsefesini oluştururken Whitehead'in (1861-1947) organizma yönteminden istifade etmiştir (Çelik, 2013: 227). Whitehead'a (1861-1947) göre Tanrı, evren, âlem, varlık, insan birbiri ile bütünsel bir ilişki içindedir. Varlığını sürdürebilmek için bütün unsurlar birbirine ihtiyaç duyan bir bedendeki organ misali canlı ve dinamik olmalıdır (Özkan, 2000: 4). İkbâl Geçmiş ile gelecek arasında kurulan zincirleri koparmayan bir medeniyet hayali kurmaktadır. Bireyin ve toplumun varlığını sürdürüp medeniyet mertebesine ulaşmasının faktörü geçmiş ve gelecek bağını sağlamlaştırmakla mümkündür.

"Tarihini öğren, koru ve ebedileş. Geçip giden nefeslerinden hayat bul.

Dünü bugüne bağla ki hayat, eline alışmış bir kuş gibi olsun ve senden kaçmasın.

Günlere sahip ol. Yoksa gündüzü yitirir, geceye taparsın.

Senin hâlini mazi oluşturur. Halinden de istikbâlin doğar.

Eğer yok olmayan bir hayat istiyorsan, mazi ile hal ve istikbâl arasında ipi koparma". (İkbâl, 2019: 93).

İnsanoğlu ancak geçmişinin birikiminden istifade ederek, geleceğini bilim ve ilmin hamurunda yoğurarak medeniyet mücadelesini kazanabilir. İnsan tarihinden bağımsız yeni

bir sistem ortaya koyamaz. Geleceğe yönelik yeni oluşumlar maziden beslenerek inşa edilmeli, geçmişin tecrübesinden istifade edilmelidir. Şu anda yapılan tüm faaliyetler de geleceğin inşasında rehber olacaktır. Geçmiş halimizi, halimiz de mazimizi etkilemektedir. İslam çizgisinde oluşan bağımsız ve özgür fikirler toplumda vücut buldukça, din medeniyet oluşumunu istikbâlinde geliştirecektir.

5.5 İkbal'in İslam Dünyası Üzerine Etkisi Ve Günümüze Mesajı

Hindistan fikir adamı İkbâl ve çağdaşı olan İslam'ı kendine dert edinmiş fikir adamları İslam'ın dünyanın dört bir yanında Müslümanlar tarafından pasif bir şekle bürünmesinin çözümünü aramıştır. Hint alt kıtasında yaşayan İkbâl, toplumda ulaşabileceği tüm Müslümanlara sesini duyurma yöntemi olarak şairliği seçti. Aynı duygu selinin yankılarını ise İstiklal şairimiz Mehmet Akif ile Türkiye'de görmekteyiz. Geçmişin bilgi birikimi ile geleceğin inşası için endişeli olarak din için ömrünü sermaye eden iki üstattır (Karhan, 1973: 25). İkbal ve Akif farklı kıtalarda aynı dava uğruna şiirleriyle gönüllere girmişlerdir. Kur'an birbirlerini görmeyen bu iki şairi bağlayan, hayatlarına aynı etkiyi bırakan ilahi aşkın mesajıydı. Kur'an'ın hayatın her aşamasına, günün anın her dakikasına etki eden bir tesirde olduğunu içselleştiren Akif ve İkbal, düşünce ve yaşamlarını ona göre şekillendirip ümmeti Muhammed'e de bunu aşılamak istemişlerdir. (Öztürk, 1996: 101).

İkbâl, Kur'an'ı Kerim'e ayrı bir ihtimam göstererek onu anlamayı hayatının bir parçası haline getirmişti. Okuduğu her ayetin kendisine vahyediliyormuş edasıyla okuması, vahyin muhatabı olduğunun şuuruyla hareket etmesinden kaynaklanıyordu (Rahman, 1996: 7). İkbâl Kur'an'ın bir kanunname kitabı olmadığı onun amacının, Allah ile varlık arasındaki ilişkide yüksek bir bilinç oluşturmak olduğunu söylemektedir (İkbâl, 2018: 180). Dinamik bir bakış açısı sunan Kur'an, gelişime engel değildir (İkbâl, 2018: 181). Kur'an'ın insanın düşüncesini uyandıracak bir nitelik taşıdığının altını çizmektedir (İkbâl, 2018: 182). Kur'an'ın her kelimesini bir aydınlık, hayat neşesi olarak gören İkbâl, Kur'an'ın insanları yanıltan dini içtihatlara karşı bir saldırı niteliğinde olduğunu ifade etmiştir (Schimmel, 2012: 36).

İkbâl Müslümanlara geçmişlerini unutmadan saygı duyup değer vererek, geleceği ise ecdattan aldıkları bilgi ve birikim üzerine yeniden inşa edecek bir vizyon bıraktı (Rahim et.al.,1967: 205). İkbal Doğu ve Batı ilimlerini alması neticesinde kendi

misyonunu oluşturmuştur. Hem kendi dönemine hem de günümüz Müslümanlarına kaynak teşkil edecek yön gösterecek fikir mirası bırakmıştır.(Kazimi, 2019) Muhammed İkbâl eğitimini tamamlayıp Avrupa'yı gördükten sonra Hint kıtasının geleceği üzerine daha çok yoğunlaşmıştır (Karahan, 1973: 22). Hindistan'da yaşayan Müslümanların İngiliz sömürüsünden kurtulup özgür ve bağımsız Müslüman toplumu olarak yaşamalarına dair kurduğu hayal ve bunun gerçekleşmesi uğruna yaptığı girişimler İslam dünyasına bir hayalin gerçekleşmesi için önce düşünceye sonra söyleme ve eyleme geçmek gerektiğini göstermiştir (Şahbaz,2020: 5). İslam'ın hak ettiği değeri bulmasının aktif ve canlı bir İslam anlayışı ile mümkün olabileceğini kanıtlamaya çalışmıştır.

İkbâl'in hayatı mücadele içinde geçmiştir. Felsefesinin temel prensibi hareket ve arayıştır. " *Yürürsem varım, durursam yokum*" ifadesi kendini tanımladığı cümlelerinden biridir (Schimmel, 2012:230-231). Bu sebeple durmak ve yorulmak bilmeden ilim yolcusu olup, birçok düşünce insanından etkilenerek okumalar yapmıştır. Müslümanlara da bu yoldan ilerlemeleri gerektiğini kendi örnek hayatı ile göstermiştir. Müslümanın durmak ve dinlenmek gibi bir lüksü olamaz. O her an bir adım ilerisine doğru yürümelidir. Âlem ve içindeki her şey hareket halinde iken insanın durması doğasına terstir. İnsan çırpındıkça anlam bulacak, gökyüzünün tadına varabilecektir.

"*Çırpınıştır hayatı daha canlı yapan;*

Çırpınıştır hayatı kanatlandıran" (İkbâl, 1956: 68).

İkbâl hayatın gelip geçici olduğunun farkındaydı. Amacı dünyaya bel bağlamak değil iz bırakmaktı. Yaptığı konuşmalar ve yazdığı eserler belki o gün değil ama bir gün birileri tarafından yankı bulacak ve hayata tatbik edilecekti. Madem yaşanılacak bir ömür vardı bu da ancak Allah için olmalıydı. İmanından ve inancından hiçbir zaman taviz vermedi. Modern bilimlerle ne kadar haşir neşir olursa olsun bunlar onun inancını değiştirmedi. Aksine okuduğu ve öğrendiği her bilgiyi kendi inancının temelinde almayı bildi.

İkbalin Tüm eserlerinde dikkat çektiği üç ana konu vardır. Birincisi tevhiddir. Tevhid inancının önemini vurgulamış ve şirksiz bir iman akidesinin kişiyi Allaha yaklaştıran, kâmil olmasını sağlayan temel özellik kabul etmiştir (Yüksel, 2013: 515). İkinci olarak üzerinde durduğu nokta İslam milletinin birlik ve beraberliğidir. İkbâl için mühim olan ırk ve soy birliğinden ziyade din birliğidir. Müminler ancak kardeştir

(Hucurat, 49: 10) ayetine binaen uhuvvet ve muhabbetle bağlılık sergilemek gerekmektedir. Kardeş aynı karında büyüdüğün aynı ekmeği bölüştüğün koruyup kolladığın sığındığın canındır. Müslümanlar da birbirlerine kardeş olmalıdır. Bu kardeşliği ten rengi, dili, ırkı, yaşadığı coğrafya bölüp parçalamamalıdır.

İkbal "*Çin bizim, Arabistan bizim, Hindistan bizimdir.* "*Biz Müslümanız bütün dünya anayurdumuzdur*" diyerek tüm dünya Müslümanlarının vahdetine dikkat çekmiştir (Yüksel, 2013: 519). İkbal tevhid akidesini sinelere yerleştirip, birlik ve bütünlük vurgusunu yaptıktan sonra üçüncü olarak derin bir sessizlik ve uyku halinde olan Müslümanları uyandırmayı hedef edinmiştir. Ümmet yaşadığı sıkıntılar ve dünyada maruz kaldığı eziyetler, sömürgeler neticesinde içine kapanmış tarihinden ve geçmişinden övgü ile söz edip ancak kendine sunulan hayatı kabullenerek pasif bir kimliğe bürünmüştür. İkbalin amacı, Müslümanlarda hakikat şuurunu yeniden neşrederek uyanmalarını sağlamaktır. İkbâl'in İslam medeniyetinin gücünü göstermek adına, Batı medeniyetini gözünde büyütenlere şu sözleri cevap niteliğindedir.

"*Batı medeniyeti devrini tamamladı, oklarını atıp bitirdi, kocadı ve olgunlaşan meyve gibi koparılma zamanı geldi. Batılı hokkabazların fesad ve kumar yuvasına çevirdikleri eski dünya, yakında çökecektir. İnsanlık yeni bir dünyaya gebedir. Bu yenidünyayı ancak, dün Beyt'ül Haram'ı inşa eden, dünyayı hidayete eriştirme ve idare etme planlarını Hz. Muhammed ve Hz. İbrahim'den devralanlar yapacaktır*" (Nedvi, 1999: 435).

Bu sözler Müslümanın iman gücünü hatırlatmakta, dünyanın geleceği huzur ve sükûnetinin peygamberlerin varisçileri eliyle gerçekleşeceği özgüvenini vermektedir. İkbâl bu sözleri ile dünya Müslümanlarını uyanış ve harekete davet etmektedir.

İkbâl'in dünya görüşü, yaşam şekli, bakış açısı ve fikri yapısı Kur'an'ı Kerim'e dayanır. O okuduğu her ayetin muhatabı olduğunun şuuruyla Allah'a teslimiyet içindedir. Müslümanların Kur'an'ı harf ve sesten müteşekkil olarak okuyup kutsiyet atfetmeleri, ancak mana ve uygulama noktasındaki eksiklikleri, yaman bir çelişkidir. İkbâl Müslümanlara Kur'an'ın hayatla iç içe olduğunu, yaşamla bağının koparılamayacağını, göstermeye gayret etmiştir. Çünkü Kur'an'ı Kerim'in muhtevası ve insanlığa mesajları bireyi ve toplumu geliştiren bir yapıdadır. İkbâl Kur'an'ı sürekli gelişen, İslam dininin dinamik kaynağı olarak nitelendirmiş İslam'ı sabit bir mantık zeminine oturtmamıştır

(Yücel, 1993: 7-13). Kur'an'a dönüş çağrısı özünü bulma ve Hak yolunda yürüme çağrısıdır. İkbâl insanlığın ve İslam'ın ihyasını içten gelen bir kuvvetle ruhun ahlaki terbiyesi sonucu insanda oluşacak ihlas, samimiyet ilkesine bağlamıştır. İhlas, bireyin motivasyonunu diri tutarak, ondaki dönüşümü kalıcı ve daimi kılmaktadır (Albayrak, 2013: 25). Samimiyetle Allah'a teslim olan kişi sorumluluklarının farkında olup, insanlık ve kendi için en büyük adımı atmış olacaktır.

İkbâl hem kendi döneminin hem de gelecek tüm nesillere şiirlerini bir miras olarak bırakmıştır. Benliğin gelişimi, insanın inşası Allah'a şirksiz bir iman, birlik ve beraberlik kardeşlik duygusunu vurgulaması onun İslam'la olan bağını anlamamız için bize fikir vermektedir.

İkbâl özelde kendi çağının Müslümanlarına genelde tüm İslam camiasına yapmaları gereken görevleri hatırlatmaktadır. Birincisi Müslümanın kendi önem ve değerini kavraması gerektiğidir. Bunu kazandıktan sonra İslam'ın temel ilkeleri çerçevesinde sosyal hayatlarını yeniden yapılandırmak zorunluluğunda oldukları bilincine ulaşmalarıdır. Son olarak ise İslam'ın da hedeflerinden biri olan manevi demokrasiyi toplum içinde ortaya çıkarıp geliştirmeleri gerektiğidir (İkbâl, 2018: 193).

İkbâl modern bir kültürün içinde yaşadıkları dönemi bir kriz anı olarak değerlendirir. Modern dünyanın biyolojik bir yenilenmeye ihtiyacı olduğunu belirtir. (İkbâl, 2018: 203). Dini ritüellerin, modern bilimin, milliyetçilik, sosyalistlik, ateizm, mistisizm ve ruhban sistemlerin hiçbirinin insanlığın içinde bulunduğu duruma çare olamayacağını düşünmektedir.

"*İnsanoğlu, sadece aslına ve geleceğine; başlangıç ve sonuna ilişkin yeni bir vizyona eriştikten sonra insanlık dışı rekabete kapılan sosyal düzene; dini ve politik değerlerin iç çatışmaları sonucunda manevi birliğini kaybeden medeniyete karşı galip gelebilecektir*" (İkbâl, 2018: 203).

İkbâl için insanoğlunun kurtuluşu din ve akıl, sezgi ile zekâ ve bilim ile içsel tecrübenin bir uyum içinde çalışmasına bağlıdır. Yeni bir dünyanın kuruluşu insanoğlunun kurduğu bu bütünsellik içinde gerçekleşecektir (Kayani, 2018: 40). İkbâl hayatının sonlarına yaklaştığında 1 0cak 1938 tarihinde Lahor Radyo'sundan bir bildiri yayınlamıştır. Yayınladığı konuşma kendi çağının Müslümanlarına olduğu kadar günümüz İslam dünyası için de derin mesajlar içermektedir (Kayani, 2018: 79).

"*Modern çağ emsalsiz bilimsel ilerlemelerle gururlanmakta şüphesiz haklıdır. Zaman ve mekân mesafeleri ortadan kaldırıp insanoğlu tabiat sırlarını keşfedip, tabiatı kendi emrine sokmayı başarmıştır. Ancak bu gelişmelere rağmen emperyalizmin zorbalığı demokrasi, milliyetçilik, komünizm, faşizm ve daha kim bilir hangi maskelerle ortalıkta dolaşmaktadır. Bu maskelerin ardına gizlenerek dünyanın her köşesinde insanlığın şeref, haysiyet ve özgürlük ruhu, tarihin en karanlık devirlerinde bile görülmemiş şekilde ayaklar altına alınmaktadır. Devlet ve hükümetin emanet edildiği kimi liderler, baskı, zulüm ve katliam yapan zorbalar olarak ortadadır. İnsanlık ideallerini korumak, geliştirmek ve ilerletmekle, insanın insana zulmetmesini engellemekle ve insanoğlunun ahlâki ve entelektüel seviyesini yükseltmekle sorumlu sözde devlet ve yöneticiler, sömürgecilik ve emperyalizm iştihasıyla milyonlarca insanın kanını dökmüş, kendi menfaat gruplarının hırs ve tamahı için milyonlarca insanı köleleştirmiş, zayıf toplumlar üzerinde tahakkümlerini kurmuş, toplumların kendi dinlerinden, ahlâki değerlerinden, geleneklerinden uzaklaştırmışlardır. Ayrıca onların tabiî kaynaklarına da el koymuşlardır. Sonra da bu insanlar arasına ayrılık tohumları serpmişlerdir ki, onlar da birbirlerinin kanlarını döksünler ve köle gibi onların her emrine itaat etsinler. Ve böylece emperyalizm de hiç hissettirmeden onların kanlarını emebilsin.*

Geride kalan yıla ve yeni yıl eğlenceleri içindeki dünyaya baktığımda görüyorum ki, Habeşistan'da ya da Filistin'de, İspanya'da ya da Çin'de ve dünyanın dört bir köşesinde, yüzbinlerce insan kasap dükkânlarındaki hayvanlar gibi acımasızca boğazlanmaktadır. Gururlanan bilimin makineleri, insanoğlunun kültür birikimini yerle bir etmektedir. Bu ateş ve kan denizine bizzat girmeyen devletler, zayıf halkları ekonomik yollarla sömürmektedirler. Sanki kıyamet gelip çatmış, herkes kendi derdinin peşine düşmüş de hiç kimsenin feryat ve çığlığı duyulmamaktadır.

Bu dünyanın müttefiklerinin şaşkınlık içinde dilleri tutulmuştur. Bütün bu ilerleme ve medeni gelişimin sonu böyle mi olacak, insanlar birbirlerini karşılıklı nefret içinde öldürecek ve insanoğlunun dünya üzerinde yaşamasını imkânsız hale mi getirecek? Diye soruyorlar. Unutmayın, insanoğlu yeryüzünde sadece şeref ve haysiyetini koruyarak hayatiyetini sürdürebilir. Bu dünya, bilgili insanlardan oluşan güçler tüm dünyaya insana saygıyı telkin etmedikçe veya bu saygıyı telkin edeceği güne kadar vahşi hayvanların savaş alanı olarak kalacaktır. Aynı ırktan, aynı milletten, aynı dil ve aynı dinden olmalarına rağmen iktisat hedeflerindeki farklılıklar sebebiyle İspanya'daki insanların birbirlerini

gırtlakladıkları, kendi kültür ve medeniyetlerini kendi elleriyle tahrip ettiklerini görmüyor musunuz? Sadece bu olaylar bile açıkça gösteriyor ki, milli birlik de ilelebet ayakta kalacak bir güç değildir. Sadece tek bir birliğe güvenebiliriz; o birlik de ırkların, milliyetlerin, renklerin veya dillerin üstündeki insanoğlunun kardeşliğidir. Bu sözde demokrasi, bu lanetli milliyetçilik, bu alçak emperyalizm yok edilmediği, bütün dünya insanları Allah'ın yarattığı beşer ailesi olduğuna inandıklarını eylemleriyle göstermedikleri, ırk, renk ve coğrafî ayrımlara dayalı milliyetçilik ortadan kaldırılmadığı sürece, insanoğlu mutlu ve müreffeh bir hayata kavuşamayacak, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ideallerinin gerçekleştiğini göremeyecektir. Onun için gelin yeni yıla girerken dua edelim ki, iktidar ve hükümette olanlara yüce Allah insanlık nasip etsin ve onlara insanlığı sevmeyi öğretsin!" (Kayani, 2018: 81).,

Muhammed İkbâl'in günümüzden seksen altı yıl önce sarf etmiş olduğu bu sözler günümüz ve gelecek İslam toplumlarına önemli mesajlar içermektedir. İslam düşüncesinin ihyası Müslümanların önünde birlikte hareket etmeleri gereken bir zorunluluk olarak görünmektedir. İnsanoğlunun müreffeh bir hayata kavuşması ancak İslam'ın temel ilkelerinin doğru anlaşılması ile mümkün olacaktır. Çağımızda meydana gelen hızlı değişimler açıklanması gereken birçok yeni meseleler üretmiştir. Bu meselelere cevap vermek ancak büyük bir gayret, samimiyet, ilim ve birliktelikle mümkün olacaktır.

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ

XIX.yy sonları ve XX.yy başlarında Hindistan'da yaşam sürmüş döneminin modern ve reformist düşünceye sahip milli şairidir Muhammed İkbâl. Özgün fikir yapısı ile öne çıkan önderlerden olmuştur. İkbal, şair, filozof, düşünce adamı, özgür Pakistan düşünün fikir babası olarak anılmaktadır. İkbâlin hayatını irdelediğimizde en dikkat çeken özelliklerinden biri sadece İslami ilimler ile yetinmemesidir. O Batı medeniyetinin ortaya koyduğu her türlü bilgiyi öğrenme gayretinde olmuştur. Her ne kadar bu konuda İslam camiası tarafından eleştirilere maruz kalsa da İkbâl'deki Batı hayranlığı değildir. Modern bilimin sunduğu her türlü bilgiyi İslam ve Kuran temelinde yorumlayıp sentezlemek istemiştir.

İkbâl'in eserlerinde düşünceleri karşımıza farklı bir tabloda çıkmaktadır. Bazen aşk ile mistik bir yaşam arzusunu taşırken bazen sufi ve mollara sitem ve kızgınlığını görürüz. Bir yandan reformist ve akılcı tutumlar sergilerken diğer yandan geleneğe olan bağlılığı savunduğunu görürüz. Eserlerinde yansıttığı bu farklı ve çelişkili gibi görülen düşünce yapıları onun bir kargaşada olduğunu düşündürmüştür. Kimileri içinse o her düşünceden beslenerek fikri zenginlik oluşturmuş bir filozoftur. Kanaatimizce İkbâl, değişime ve gelişmeye açık bir yapıya sahiptir. Fikirlerinde gözlemlenen ifadeler çelişkiden değil değişimden kaynaklıdır. İnsanın kimliğini inşa etmesi için bir süreç gerekmektedir. İkbâl de kendi kimliğini oluştururken hayatında izler bırakan hocalarından ve eserlerinden istifade ettiği şahsiyetlerden yararlanmıştır. Hayatının sonuna kadar Müslümanları ve onların temel problemlerini kendine dert edinen İkbâl İslam dininin ihyasını kendine misyon edinmiştir.

İkbâl'in yaşamını sürdüğü dönemde Müslümanlar öncü ve müreffeh konumlarını kaybetmiş dünyanın dört bir yanında durağan bir sürecin içinde kaybolma ile karşı karşıya kalmışlardır. Hint alt kıtasında doğup büyüyen İkbâl yazdığı bir şiirinde bu çağda doğmaktan duyduğu üzüntüyü kaleme almıştır. İngiliz sömürüsü altında yaşayan ve benliğini kaybetmiş tüm Müslümanları derin uykularından uyandırma bilinci ile hareket etmiş bu uğurda yaptığı tüm çalışmaları kendine görev bilmiştir.

İngiltere'nin Hindistan topraklarının zenginliğini ele geçirmek istemesi ile başlayan sömürgeci politika Müslümanların dil, eğitim, din, ekonomik ve siyasi birçok sosyal alanda

bir çöküş sürecine girmesine neden olmuştur. Toplumu ayrıştırıcı ve aralarındaki bağlarını koparıcı bir siyaset izleyen İngiltere Müslümanlara uyguladıkları yaptırımlarla toplumun huzur ve düzenini bozmuştur. Batının ilimde gelişmesi karşısında Batının ürettiği bilimi dinsizlik gibi addeden ve sırtını Batıya çeviren Müslümanlar zamanla çağın gerisinde kalmaya başlamışlardır. Öte yandan Doğunun İslam'ı anlama ve yaşama çabasını revize etmeden sadece geleneksel bir çerçevede anlamaya çalışması durağanlaşmanın bir diğer sebebi olmuştur. İslam toplumunun dini anlama ve yaşama şekillerinin mezhepsel boyuta indirgenmesi sonucu din evrensel temalarından uzaklaşmış Müslümanlar taassup ve taklit ile bölünmeler yaşamaya başlamıştır. İslam'ın ve Kur'an'ın temel ilkesi bütünsellik olmasına rağmen Müslümanlar bu bütünselliği koruyamaz hale gelmiştir.

Durağanlık, geri kalmışlık, parçalanmışlık ve birlik olma duygusundan uzak kalan İslam medeniyetinin yükseltilmesi ve dinin hayatın içine nüfus etmesi zorunluluk haline gelmiştir. Reformist bir bakış açısı ile dinin yeniden inşa edilmesi ile medeniyetin yükselmesinin mümkün olacağı düşüncesinde olan İkbâl, yeryüzündeki Müslümanları İslami kimliğin gerekliliği olan sorumluluklarını yerine getirmemeleri konusunda ağır bir dille eleştirmiştir. Müslümanları uyandırmayı ve dini ihya etmeyi kendine görev bilen İkbâl, öncelikle inananlarda tespit ettiği problemleri ve çözüm yollarını dile getirmekle işe başlamıştır. Cehalet, gayretsizlik ve gayesizlik, taklitçi bir din anlayışı, mezhep taassubu, dünyevileşme, eyleme ve amele geçmemek, tembellik Müslümanın hasletleri haline gelmiştir. Bu vasıflarla kendi benliğini oluşturmuş bir Müslümanın ilerlemesi ve mevcut medeniyet düzeyini koruması imkânsızdır.

Tefrikaya düşerek birbirinden ayrışan din kardeşini tekfir etme boyutuna gelerek Müslümanın birbiri ile çatışması hatta birbirlerini öldürecek boyutta siyasi ve fikri çatışmalar yaşanması İslam camiasının aldığı en büyük darbe olmuştur. Yine Müslümanlarda yerleşmiş olan cahiliye kültürünün özlerini taşıyan kader anlayışı Müslümanı pasif ve eylemsiz kılmıştır. Allah karşısında sorumluluğunu hiçe sayarak tüm iradeyi yok sayan ve meydana gelen olayların tüm neticesini Allah'a bırakmakla kurtulduğunu sanan bir zihniyet üretmekten ve bir çaba ortaya koymaktan geri kalmıştır.

21. yy yaşadığımız şu günlerde İkbâl'in tespit ettiği problemlerin çözüme kavuşmadığını İslam ümmetinin hala kendisinden beklenen dirilişi gösteremediğini görmekteyiz. Farklı fikir ve düşüncelere tahammülsüzlük, dinin çağın gereksinimlerine uyum sağlayamaması ve gelenekselliğe bağlılık adı altında mezhep taassupluğu devam

etmektedir. İkbâl Müslümanlarda tayin ettiği sorunları dile getirirken bir uyanış ve diriliş oluşmasını arzu etmektedir. Çağının ve günümüz insanlığının dinamizm kazanması için metotlar ortaya koymaya çalışmıştır.

İkbâl'in çözüm önerilerine insanı ele alarak başlar. Her bireyin kendi benliğini inşa etmesi gelmektedir. Özünü bulamayan kendini keşfedemeyen, potansiyellerinin ve yeteneklerinin farkında olamayan bir birey ne kendine ne de insanlığa faydalı olabilir. İnsan Allah'ın yaratılışta bahşettiği donanım ve yetiler vesilesiyle ömür denilen süreçte her an öğrenme ve gelişme sürecinin bir parçası olmalıdır. Kâinat Allah'ı anarken insan da kendini aramalı ve benliğinden geçip gerçek hakikate ilahi güce ulaşma çabasında olmalıdır. Varoluşunun anlamını keşfeden bir birey için artık dünyada korku ve endişeye mahal yoktur. O bilinç ve şuurlu karakterli bir şahsiyet ile yeryüzünün görevlisi olarak kendine düşen görevi en iyi şekilde yapma gayretini göstermeye başlar. İkbal bu şekilde kendini terbiye eden bir bireyin kâmil olma derecesine ulaşarak kalender sahibi olacağını belirtmiştir.

Felsefesinin merkezine insanı ve onun kişiliğinin terbiyesini koyan İkbâl, bu kâmil olma, merdi mümin sıfatını kazanmanın yolunu aşk akıl ve ilim üçgeni ile taçlandırmıştır. İlim bilgiyi ve hakikati sunar akıl bu bilgiyi sorgular muhakeme eder yargılar ve sonuçlara ulaşır. Aşk ise bu ulaşılan yargıların sevgi ve muhabbetle insanda devam etmesini sağlar. İkbâl'in öne sürdüğü üzere diyebiliriz ki kendi benliğini geliştiremeyen bireyler bilinçli bir toplum meydana getiremezler. Toplum fertlerden meydana gelir ve her bir fert toplum nazarında önemli ve değerlidir. Toplumun medeniyet düzeyinin yüksek mertebelere çıkması bireylerin faaliyetlerine bağlıdır. Bu sebepledir ki İkbâl toplumun dirilişini ferdin benliğinin gelişimine entegre etmiştir.

İnsanın kimliğini bulup güçlü bireylerin yetişmesinden sonra özgür bağımsız ve aktif bir İslam milleti oluşturma düşünün adımlarını atmıştır. İkbâl sınırları toprak parçaları ile belirlenmiş bir İslam devleti anlayışından çok öte ırk ve millet ayrımı yapmaksızın İslam toplumunu tek ve yekpare görmek istemektedir. Dinamik aktif ve şuurlu bir din anlayışını topluma hâkim kılmak ister.

İslam dini Peygamber döneminde altın çağını yaşadıktan sonra Hz. Muhammed'in vefatı ile gerçekleşen Müslümanlar arasındaki tartışma ayrışma ve anlaşmazlıklar günümüz dünyasına kadar artarak devam etmiştir. Fikir ayrılıklarının bir medeniyeti tahrip etmesi

çok üzücüdür. Zira fikirlerin farklı olması insandaki düşünme ve yorum becerisinin toplumun ihtiyaçlarının bir gereksinimi olarak zenginliktir. Ancak bu fikri ayrılıklar İslam ümmetinin din koruyuculuğu vasfı ile kendinden olmayanı tekfir edecek noktalara ulaştırmıştır. İkbâl, İslam toplumunun tekrar dirilişinin ve mevcut problemlerin giderilmesinin yolunu dinin ihyasının gerçekleşmesine bağlanmaktadır.

Geçmişte olduğu gibi bugün de dinin yeniden yorumlanması zamanın ve neslin ihtiyaçları teknolojinin gereksinimleri bağlamında ihya edilmesi gerektiğine biz de inanmaktayız. Aksi takdirde din geleneksel İslam anlayışı çerçevesine hapsedilerek evrensellik özelliği zedelenmiş ve yalnızca bir topluma hasredilmiş olarak kalacaktır. Gerek İkbâl'in döneminde gerek çağımızda din, toplumun her alanında hâkimiyetini gösteremez duruma geldiyse bunun müsebbibi sadece Müslümanlardır. İkbâl Müslümanların gerçek vahiy anlayışından geri kalıp dinin mahiyetini ve özünü kaybettiklerini göstermek istemiştir. Dinin yeniden kurmacılık anlayışı ile yorumlanması elzem olmuştur. Onun anlayışının ve felsefesinin temeli insan, insan benliği, dinin hakikatinin vahiy ve sünnet ekseninde zamana göre yorumlanabilmesidir. Din ihya, tecdid ve ıslah formlarını kullanarak reformist bir düşünce ile insanlığa ulaştırılmalıdır. İkbâl dinin asli unsurlarını bozmak veya yeni bir din ortaya koymak derdinde değildir. Burada yapılmak istenilen ise dinin temel özünü koruyarak yeni bir formda insanların hayat şartları ile bütünleşen yadırganılmayan bir biçimde anlaşılabilir ve yaşanılabilir kılmaktır. Bu şekilde din insandan gayrı bir kurallar bütünü olmak yerine hayatın her alanında ihtiyaç duyduğu manevi bir güç olacaktır.

Mısır'da, Hint alt kıtasında, Osmanlı'da ve ülkemizde modernizme bağlı olarak dini alanda yenilenme, canlanma, fikir üretme hareketleri meydana gelmiştir. Bu yeni oluşumlar birbirini etkilemiştir. Batıya karşı duyulan hayranlık Müslüman kimliklerde bulunan ezilmiş bir psikolojinin de etkisiyle sınırları aşmış, kendi kültürünü beğenmeme, batıya özenme durumları meydana gelmiştir. Bu durum İslamcılık anlayışının doğuşuna zemin hazırlamıştır. Ülkemizde etkinliğini gösteren İslamcılık anlayışı bazı grup ve düşünce adamları tarafından yorumlanması birbirinden farklılık arz etse de temelde İslam'ın yeniden toplumda etkinliğini sürdürmesi yönünde olmuştur. İkbâl'in ihya düşüncesi Müslümanlardaki hezimet duygusunu yok ederek, yeniden bir uyanış fikrinin oluşması çabasındayken, günümüzde ihya hareketleri, İslami düşüncedeki bireylerin ortak bir zeminde buluşup fikri ayrılıkları azaltması yönünde gerçekleştirilmelidir. Zira dini grup

ve cemaatlerdeki İslam algısının farklı yorumlanması Müslümanları parçalara ayırarak bölmektedir.

Günümüz dünyasında bilim ve teknoloji hızlı bir şekilde hayatımıza girmiştir. Sanal bir dünyanın insanları içine hapsettiği, zamanı hızla tükettiği yeni bir yaşam alanı oluşmuştur. Bu dünya insana iyi ve güzel her türlü bilgi ve görselliği sunmaktadır. İnsanların artık zamanının birçoğunu bu yeni yaşam alanında sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Hal böyle olunca bu mecrada din de kendine bir alan oluşturmaktadır. Sanal dünyanın sunduğu görsel ve lüks yaşamlar toplumun değer yargılarını, ahlak yapısını, kâmil insan algısını etkilemektedir. Birey ve beden ön plana çıkarak ahlaki güzellikler geri planda kalmaya başlamıştır. Teknolojik gelişmeler insan aklının neler yapabileceğinin göstergesidir. Hayranlık uyandıracak düzeyde etki bırakan bilimsel çalışmalar aynı zamanda kontrolsüz bir güç alanı oluşturmaktadır. Bu gücün insanın hırslarına kurban olmaması kontrol edilebilmesi için dini anlayışın yorumlanarak insanlığı hayra ve iyiliğe yönlendirmek gereklidir. Dinin geniş kitlelere ulaşması ve yeniden yorumlanması bu sanal dünyadan insanlığa ulaşacak yeni bir yol olarak durmaktadır.

İkbâl kendi çağından günümüze ışık tutacak çağrı ve mesajlarda bulunmuştur. Bağımsız Pakistan düşünü dile getirdiğinde çevresinde imkânsız bir hayal olarak görüp kendine gülenler çok değil vefatından 9 yıl sonra bu düşün gerçekleştiğini görmüşlerdir.

KAYNAKÇA

Adler, A. (1995). *İnsan Tabiatını Tanıma*. Ayda Yörükan (çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.

Ahmed, A. (1990). *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*. Ahmet Küskün (çev.). Yöneliş Yayınları: İstanbul.

Akbulut, A. (2018). *Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*. Otto Yayınları: Ankara.

Akdoğan, A. (2008). "Medeniyetlerin Oluşmasında Dinin Rolü ve İslam Medeniyeti". *Dinî Araştırmalar*, 11/32, 87-106.

Aksakal, C. B. (2015). "Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler". *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 2/3, 65-81.

Aksu, E. (2020). "Muhammed İkbal'in Müslüman Toplumu İnşası", *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 17/65, 271-280.

Aksu, İ. (2021)."Tembellik Niçin Kötüdür", *Edebali İslamiyat Dergisi*, 5/2, 19-31.

Aktan, H. (2000). İhya, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (C. 22,7-9). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Aktay, Y. (2008). "Reform, İctihad ve Tecdid Bağlamında İslâm ve Hayat", *Milel ve Nihal*, 5/2, 43-73.

Akyıldız, B. H. (2014). "Eylemsizlik Ve Anti Kahramanların Dönüştürücü Gücü Üzerine", *Humanıtas*, 2/4, 17-29.

Albayrak, A. (1998). "İkbal'de Dinamik İnsan Anlayışı, Araştırma Notları", *Divan*, 5/2, 241-254.

Albayrak, A. (2013). " Düşünür, Şair ve Bir Aydın olarak Muhammed İkbal Portresi", *Hece Dergisi*, 17/25, 12-25.

Ali, B. Z. (2013). " İkbâl'in İslam Modernizmi Anlayışı", Salih Özer (çev.). *Hece Dergisi*, 17/25, 214-224.

Alper, Ö. M. (2017)."İbn Sînâ'nın Cehâlet Teorisi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, 7-34.

Alrawashdeh, Z. (2019). “Kur’an’da Cehalet Kavramının Anlam Alanı”, *İslami İlimler Dergisi,* 14/1, 7-31.

Apaydın, H. Y. (2000). İçtihad, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (C. 21, 432-445). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Aref A. N. (1997). “İkbal ve Kelâm İlminin Yeniden İnşası”, *Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık 1995, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul. 197-201.

Arıkan, A. (2017). “Çağdaş İslâmî Akımlar Literatürü.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 15/29, 243-300.

Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Arslan, Y. ve Yılmaz, H. (2022). “İnsanın Biyolojik Yaratılışıyla İlgili Kur’an Ayetlerinin Yorumu.” *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 9/17, 199-220.

Asrar, A. (1998). “Hint Alt Kıtası”, *Günümüz Dünyasında Müslüman Azınlıklar: III. Kutlu Doğum İlmi Toplantısı*, 9-10 Mayıs 1998, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 287-300.

Atay, H. (1993). *Ehl-i Sünnet ve Şia*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara.

Atay, H. (2002) .“Dinde Reform”, *AÜİFD,* 43/1, 1-26.

Ateş, A. O. (2004). “Din Tahrîfi ve İstismarı.” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, 1-39.

Aydın, İ. H. (2011). “Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlâk İlişkisi.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 1-23.

Aydın, M. S. (1987). “İkbal’in Felsefesinde insan”, *AÜİFD*, 29/ 1-4, 83-106.

Aydın, M. S. (1995). “Rasyonel Düşünce ve İslâm Modernizmi”, *I. İslâm Düşüncesi Sempozyumu*, 22-23 Ekim 1993, Karadeniz Teknik Üniversitesi. Trabzon, 147-154.

Aydın, M. S. (2000a). *İslam Felsefesi Yazıları*, Ufuk Yayınları: İstanbul.

Aydın, M. S. (2000b). "Muhammed İkbâl", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (C.22, 17-23). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Atasoy, M. (2013). "Kaçın Müslümanlardan Sığının İslam'a", *Hece Dergisi*, 17/25, 488-489.

Ayvazoğlu, B. (1997). "Mehmed Akif ve Muhammed İkbâl", *Muhammed İkbâl Kitabı Uluslararası Muhammed ikbâl Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık 1995, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 43-56.

Bahadır, A. (2001). *İnsanın Anlam Arayışı*. İnsan Yayınları: İstanbul.

Balaban, M. R. (1950). *Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre İlim-Ahlak-İman*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: Ankara.

Barlak, M. (2016). *Husün-Kubuh İyilik ve Kötülüğün Kaynağı*. Ankara Okulu Yayınları: Ankara.

Başoğlu, T. (2011). Tefrika. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (C.40, 279-281). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi III*. Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Bennett, C. (2005). *Muslims and Modernty:An Introduction to the Issues and Debates*. Continuum: London.

Bilgiz, M. (2009). "Mehmet Âkif'te Millî Birlik Düşüncesi." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 11-34.

Binol, A. (2018). "Beşer Kelimesinin Tahlili Ve Kur'an'daki Bağlamı." *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/13, 159-183.

Bodur, H. E. (1986). Dinî İhya Hareketi Olarak Vahhâbiliğin Doğuşu, Gelişmesi, Sosyo-Politik ve Ekonomik Neticeleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum.

Bolay, S. H. (1997). *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Akçağ Yayınları: İstanbul.

Bulgur, D.(1998). "Pakistan Bağımsızlık Hareketinin Fikri Arka Planı." *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 33-43.

Bulgur, Durmuş. (2011). "Muhammed İkbâl'in İctihad Üzerine Görüşleri." *Doğu Araştırmaları*, 7, 141-166.

Büyükkara, M. A. (2016). *Çağdaş İslâmî Akımlar*. Klasik Yayınları: İstanbul.

Cebeci, S. (2005). *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*. Akçağ Yayınları: Ankara.

Cirhinlioğlu, Z. ve Bulut, E. (2010). "Terör, Din ve Siyaset." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20/2, 301-322.

Coşanay, B. (2018). "Muhammed İkbâl'in Benlik Felsefesi." *Mavi Atlas*, 6/2, 173-187.

Çalışkan, İ. (1999). *İslam Dininin Temel Kaynakları*. Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları: Eskişehir.

Çatlı, Ö. G. (2016). "Kapalı Toplumsal Yapı: Kast Sistemi Üzerinden Tabakalaşma." *Aydın Toplum ve İnsan Dergisi*, 2/ 3, 59-65.

Çelik, K. (2013). "İkbâl'in Medeniyet İdeali: Müslüman Medeniyet." *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, 17/25, 226-247.

Çelik, İ. (2004). *Muhammed İkbal'in Tasavvufi Düşüncesi*. Kaknüs Yayınları: İstanbul.

Çelik, İ. (2008). "Muhammed İkbâl'de Akıl Ve Aşk", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9/22, 23-57.

Çoğal, A. (1992). Muhammed İkbal ve İslâm'da Dinamizm. Yayınlanmamış Lisans Tezi. Konya Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Konya.

Dayanır, K. (1984). *Büyük Türk Dostu Muhammed İkbâl*. Merve Yayınları: Ankara.

Durmuşoğlu, K. (2013). "İbn Arabî ve Muhammed İkbâl'in Düşüncelerinde Kâmil İnsan Anlayışı", *Hece Dergisi,* 17/25, 369-388.

Düzen, İ. (1997). "İkbâl'in Miraçnâmesi", *Muhammed İkbâl Kitabı, Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık 1995, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 145-149.

Düzgün, Ş. A. (2016). " Seyyid Ahmet Han'da Entelektüalite ve Siyasa ". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi,*12/47, 43-56.

Düzgün, Ş. A. (2021). *Hakikat Hareket Ve İnşa*. Otto Yayınları: Ankara.

Eliaçık R. İ. (2008). *Çağa İz Bırakan Müslüman Önderler*. İlke Yayınları: İstanbul.

El-İsfehânî, R. (1992). *Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan el-Davudi, Daru'l-kalem: Dımeşk- Beyrut.

En-Nedvi, H. (1999). *İkbâl'in Mesajı*. Yusuf Işıcık (çev.). Birleşik Yayıncılık: İstanbul.

Ensari, F. (1967). *İlimden Felsefeden Dine*. Kemal Kuşçu (çev.). Sönmez Yayınları: Ankara.

Erkilet, A. (2013). "Muhammed İkbâl'de İslamcılık Düşüncesi: Müşterek Ferdiyetçilik, İcma ve Benlik Temelli İslami Diriliş Programı", *Hece Dergisi*, 17/25, 71-83.

Erinç, S. (1998). "Hindistan-Fiziki ve Beşeri Coğrafya". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (C.18, 70-71). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ersoy, M. A. (2003). *Safahat*. İnkılâp Kitabevi: İstanbul.

Ersoy, M.A. (2023) , Hakkın Sesleri. Erişim Adresi: https://safahat.diyanet.gov.tr/

Esen, M. (2011). "Kur'an'da Akıl - İman İlişkisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52/2, 85-96.

Esposito, J. L.(1983), "Muhammad İqbal and The İslamic State" *Voices of Resurgent Islam*, 175–190.

Eyyüp, S. K. (2010). Taklid. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (C.39, 461-465), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Fığlalı, E. R. (2008). *Günümüz İslam Mezhepleri*. İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: İzmir.

Gökhan, Y. (2020). *Kavramlar ve Kuramlar Düşünce Bilimleri.* Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları: Mardin.

Göktaş, V. (2008). "Kur'an'da Bilgi ve Bilginin Kaynakları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 159-179.

Görgün, T. (2011). Tecdid, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (C.40, 234-239), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gözütok, Ş. (2005). İslam ve ilim, *Dini Araştırmalar*, 8/22, 75-90.

Grousset, R. (1999). *Asya'nın Uyanışı; İngiliz Emperyalizmi ve Milletlerin İsyanı*. Saadettin Gömeç (nşr), Akçağ Yayınları: Ankara.

Güler, İ. (2003). *İman Ahlâk İlişkisi*. Ankara Okulu Yayınları: Ankara.

Günaltay, Ş. (1998). *Zulmetten Nura*, Furkan Yayınları: İstanbul.

Günarslan, H. (2020). "İngiliz Sömürge Dönemi'nde Hindistan'da Yaşanan Kıtlıklar." *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9/2, 203-225.

Gündoğan, S. (2020). "Muhammed İkbâl Düşüncesinde Eğitim Felsefesi Ve İnsan." *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 591-616.

Gündogar Hamdi. (2004). "Mu'tezile Mezhebinde İnsanın Fiilleri Problemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* , 8/2, 205-218.

Güner, T. (1992). Brahmanizm. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (C.6, 329-33), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Gürel, R. (2017) "Muhammed İkbâl'e Göre Şahsiyet Eğitiminde Fiziksel Çevrenin Yeri." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 21/3, 1941-1972.

Hakyemez, C. (2014). "Ehl-i Sünnet'in Şiîlik Algısı ve Temel İlkeleri". *Ortadoğu'nun Geleceği Açısından Şiî-Sünni İlişkileri Sempozyumu*. 27-29 Eylül 2013, Hitit Üniversitesi, Çorum, 105-118.

Halifat, S. (1997). "İkbâl'in İhya Projesinin Analizi", *Muhammed İkbal Kitabı Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık 1995, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 154-197.

Halil, H. (2020). "İslam'da Rönesans Ve Reform Girişimi: XIX. ve XX. Yüzyıl İslam Modernleşme Süreci Ve Gelinen Nokta İtibariyle Açmazları." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/39, 1009-1058.

Han, Z. A. (1981). *Doğudan Bir Ses*. Turgut Akman (çev.). Binbirdirek Yayınevi: İstanbul.

Hanefi, H. (2011). *Gelenek ve Yenilenme*, M. Emin Maşalı (çev.). Otto Yayınları: Ankara.

Hassan, R. (2004)."İkbâl'in Düşüncesinde İrade Hürriyeti ve Kader." Ahmet İshak Demir (çev.). *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 83-94.

Haviland, W. Harald, E.L.P. ve Walrath, D. (2008). *Kültürel Antropoloji*. İnan Deniz , Erguvan Sarıoğlu (çev.), Kaknüs Yayınları: İstanbul.

Hüsrevşâhî, S. H. (1997). "İkbal'in Düşünce Dünyası", *Muhammed İkbal Kitabı Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık 1995, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 114-144.

Işık, H. (2019). "Hint Alt Kıtası'nda İlm-İ Kelâm Çalışmaları (Bibliyografik Bir Deneme)", *Kader,*17/1, 94-123.

İbiş, F. (2014). "İnkârdaki İman: Kelime-i Tevhîdin İçkin Boyutu." *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 14/2, 137-157.

İkbâl, M. (1936). *İslam and Ahmadism*, Encûmen-i Haddâmu'd-Dîn: Lahore.

İkbâl, M. (1956). *Peyâm-ı Meşrîk*, A. N. Tarlan (çev.). Ümit Kitabevi: Ankara.

İkbâl, M. (1958a). *Darb-ı Kelîm*, A. N. Tarlan (çev.). Kültür Enstitüsü Neşriyatı: İstanbul.

İkbâl, M. 1958b). *Esrâr-ı Hôdî*, *"Benliğin Sırları"* Ali Nihat Tarlan (çev.). Yenilik Basımevi: İstanbul.

İkbâl, M. (1960). *Gülşen-i-Raz-ı Cedid*. A. N. Tarlan (çev.). Kervan Matbaası: İstanbul.

İkbâl, M. (1964). *Zebur-u Acem'den Seçmeler*. Ali Nihat Tarlan (çev.). Hilal Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (1968). *Armağan-ı Hicaz*. A. Asrar (çev.). Kültür Enstitüsü Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (1971). *Zebûr-u Acem*. A. N. Tarlan (çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (1976). *Misafir (Yolcu*). Ali Nihat Tarlan (çev.). Eser Neşriyat: İstanbul.

İkbâl, M (1983). *Cebrail'in Kanadı*. Yusuf Salih Karaca (çev.). Furkan Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (1988a). *Doğu'dan Esintiler*. N. Ahmed Asrar (çev.). İş Bankası Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (1988b). *Kavmî Zındıgî, Makalat-ı İkbal*, (Düzenleyen: Seyyid Abdulvâhid Muinî-Muhammed Abdullah Kureyşî) Âine-i Edeb, Lahor.

İkbâl, M. (1989a). *The Reconstruction ofreligious Thought in İslam*, Stanford University Press, Lahore.

İkbâl, M. (1989b). *Câvidnâme*. Annemarie Schimmel (çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.

İkbâl, M. (1990). *Rumuz-i Bihodi*. Ali Yüksel (çev.). Birleşik Yayıncılık: İstanbul.

İkbâl, M. (1999a) . *Benlik ve Toplum*. Ali Yüksel (çev.). Birleşik Yayıncılık, İstanbul.

İkbâl, M. (1999b). *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben*. Halil Toker (çev.). Şule Yayınları: İstanbul

İkbâl, M. (2000). *Bal-î Cibril*. Ahmet Kızılkaya (çev.). Kırkambar Kitaplığı: İstanbul.

İkbâl, M. (2001). *İslamda Dini Düşüncenin Yeniden inşası*. Rahim Acar (çev.). Timaş Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (2006). *Şarktan Haber*. Nihat Tarlan (çev.). Sufi Kitap: İstanbul.

İkbâl, M. (2007a). *İslami Benliğin İç Yüzü*. Ali Yüksel (çev.). HeceYayınları: Ankara.

İkbâl, M. (2007b). *Yansımalar*. Halil Toker (çev.). Kaknüs Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (2012). *İslam Düşüncesi*. Yusuf Kaplan (çev.). Külliyat Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (2013). *Esrar ve Rumuz*. Ali Nihat Tarlan (çev.). Timaş Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (2017a). *Kulluk Kitabı Musa Vuruşu*. A. Nihat Tarlan (çev.). Timaş Yayınları: İstanbul.

İkbâl, M. (2017b). *Makaleler*. Celal Soydan (çev.). Hece Yayınları: Ankara.

İkbâl, M. (2018). *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*. Celal Soydan (çev.). Hece Yayınları: Ankara.

İkbâl, M. (2019a). *Hareket Zili*. Celal Soydan (çev.). Hece Yayınları. Ankara.

İkbâl, M. (2019b). *İslam Toplumunun Yapısı*. Ali Yüksel (çev.). Beka Yayıncılık: İstanbul.

İrfan, A. (1981). *İslamda İtikadi Mezhepler Ve Akaid Esasları*. M. Saim Yeprem (çev.). Marifet Yayınları: İstanbul.

İtil, A. (1970). İkbal'in Gözü İle Örnek İnsan, *Pakistan Postası*, 18/3, 11-19.

Izzetbegoviç, A. (1987). *Doğu ve Batı Arasında İslam*. Salih Şaban (çev.). Nehir Yayınları: İstanbul.

Izzetbegoviç, A. (2010). *İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*. Rahman Ademi (çev.). Fide Yayınları: İstanbul.

Izzetbegoviç, A. (2014). *İslam Deklarasyonu*. Rahman Ademi (çev.). Fide Yayınları: İstanbul.

Kaplan, İ. (2003). "Muhammed İkbal'in Islahat Projesinde İnsanın Kaderi Problemi." *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 71-78.

Kaplan, İ. (2007). "M. İkbâl'in Tevhid Yorumu Tevhid İnancının Dinamik Yapısı". *İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12/1. 83-101.

Kara, İ. (1995). *Türkiye'de İslâmcılık*. Yeni Şafak Kitaplığı: İstanbul.

Kara, İ. (2012). *Din İle Modernleşme Arasında*. Dergâh Yayınları: İstanbul.

Kara, İ. (2014). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler*. Dergâh Yayınları: İstanbul.

Kara, İ. (2019). "Hilafetten İslam Devletine Çağdaş İslam Siyasi Düşüncesinin Ana İstikametleri Ve Problemleri." *Dîvân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, 24/47, 1-109.

Karahan, A. (1973). *Dr. Muhammed İkbal ve Eserlerinden Seçmeler*, Gençlik Basımevi: İstanbul.

Karahan, A. (2001). *Doğudan Gelen Ses: İkbal*. Ufuk Yayınları: İstanbul.

Kavak, Ö. (2011). "Tecdîd Mi, Yeniden İnşa Mı? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbal'e Hind Alt-Kıtasında İctihad Ve Taklide Farklı Yaklaşımlar." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 17, 193-206.

Kayani, M. H. (2018). *Çağa İz Bırakan Önderler Muhammed İkbâl*. İlke Yayıncılık: İstanbul.

Kazımı, M. R. (2019). *A Concise History of Pakistan*. Karachi: Oxford University Press.

Kerschensteiner, G. (1977). *Karakter Kavramı ve Terbiyesi*. H. Fikret Kanad (çev.). Milli Eğitim Yayınları: Ankara.

Kılıç, C. (1994). *Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbal, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*. Muradiye Yayınevi: Ankara.

Kılıç, C. (2013). "İkbal'in Mücadelesi ve İslam Dünyasına Etkileri." *Hece Dergisi*, 17/25, 177-204.

Kılıç, C. (2015). *Muhammed İkbâl*, *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni: Medeniyet Projelerinin İnşa sürecinde Çağdaş İslam Düşüncesi* (10 Cilt). İnsan Yayınları: İstanbul.

Kılıç, C. ve Arslan, H. (2007). "İslam Düşüncesinde Aşk Metafiziği (İbn Sînâ Ve Mevlâna'da Aşk Felsefeleri)." *e-Journal of New World Sciences Academy Social Sciences*, 2/4, 321-351.

Kılıç, R. (2001). "Cehalet ve Tembellik ile Dini Zihniyet Arasındaki İlişki Üzerine." *Dini Araştırmalar Dergisi*, 4, 7-17.

Kıllıoğlu, İ. (2013). "Muhammed İkbâl'e Dair." *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, 17/25, 493-497.

Koç, T. (2013). *Varoluşun Tanıkları*. Hece Yayınları: Ankara.

Konukçu, E. (1997). "Hindistan'daki Türkler." *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, 23-31.

Kortel, H. (2019). "Delhi Türk Sultanlığı'nda Eğitim Kurumları." *Cedrus The Journal of Mcri*, 7, 681-694.

Kösen, C. (2020). "İslam Düşüncesinde Hür İrade Problemi: İbn Arabî Örneği." *Premium E-Journal Of Socıal Scıences*, 4/7, 226-238.

Kul, S. (1985). *Doğu'nun Uyanışı*. Vahdet Yayınları: İstanbul.

Kurşunoğlu, M. S. (2016). "Muhammed İkbâl'in Meydan Okuyan Hayatı ve Eleştirel Düşüncesi." *Muhafazakâr Düşünce*, 12/47, 57-90.

Kutlu, S. (2023), İslam Bilimlerinde Bilgi Üretme Süreci, Erişim Adresi: http://www.sonmezkutlu.net

Macit, N. (2004). "Kelam İlmi, Gelenek ve Tecdîd", *Kelam İlmi'nin Yeniden İnşasında Geleneğin Yeri Sempozyumu*, 13-15 Eylül, Fırat Üniversitesi, Elazığ, 14-113.

Maraş, İ. (2005). *İslam Dünyasında Yenileşme Arayışları*. İslam Düşünce Ekolleri Tarihi. Ankuzem Yayınları: Ankara.

Memiş, E. (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Kitabevi: Ankara.

Merad, A. (1999). Islah, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (C.19, 143-144), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Mevdudi, E. A. (2008). *İslam'da İhya Hareketleri*. A. Ali Genç (çev.). Pınar Yayınları: İstanbul.

Miskeveyh. İ. (1983). *Ahlâkı Olgunlaştırma*. A. Şener, C. Tunç, İ. Kayaoğlu (çev.). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Müftüoğlu, A. (1998). *Ümmet Bilinci*. Denge Yayınları: İstanbul.

Münevver, M. (1995). *Muhammed İkbâl ve Kur'ânî Hikmet.* M. Ali Özkan (çev.). İnsan Yayınları: İstanbul.

Narol, S. (2018). "İnsan Kelimesinin Kur'an'daki Kullanımları Bağlamında Meallere Eleştirel Bir Yaklaşım." *Bilimname Düşünce Platformu*, (35), 477-504.

Nasr, R. S. V. (2000). *Mevdud ve İslami İhyanın Teşekkülü*. Hasan Aktaş (çev.). Yöneliş Yayınları: İstanbul.

Nedvi, H. (1999). *İkbâl'in Mesajı*. Yusuf Işıcık (çev.). Birleşik Yayıncılık: İstanbul.

Okumuş, B. (2009). "İbn Teymiyye'nin Tevhîd Yorumunda Allah Sevgisi: Hakikatin Bilgisine Erişme Ve Mutluluğu Kazanmanın Yolu." *Kelam Araştırmaları*, 7/1, 75-96.

Onat, H. (1999). " İslam'da Yeniden Yapılanma Üzerine." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, 197-207.

Onat, H. (2004). "Küresel Şiddet ve Terör: İnsan Olma Onuruna Vurulan Darbe." *Dinî Araştırmalar*, 7/20, 19-30.

Onat, H. (2009). *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*. Kökler ve Değerler Yayıncılık: Ankara.

Onat, H. (2017). "İslam Ortak Paydası ve Mezhep Gerçeği." *İlahiyat Akademi Dergisi*, 5, 11-35.

Onat, H. (2018). Özgürlük Bağlamında Din Anlayışındaki Farklılaşmalar ve Mezhepler, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 29/2, 169-192.

Öner, N. (1987). *İnsan Hürriyeti*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Öner, N. (1999). *Felsefe Yolunda Düşünceler*. Akçağ Yayınları: Ankara.

Öz, S. (2014). "Sosyolojik Bir Olgu Olarak Dini İhya Hareketlerinin Temelleri." *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/1, 187-213.

Özcan, A. (2000). "İngiliz Sömürgeciliği", *DİA*, (C.22, 300), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özervarlı, M. S. (2020) ."Muhammed Abduh". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (C.30,480-485), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Özgen, M. K. (2013). "Muhammed İkbâl'in Aşk Görüşü." *Hece Dergisi*, 17/25, 447-456.

Özkan, F. (2000). Whitehead Felsefesinde Din ve Bilim İlişkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara.

Özkan, N. (2022). "Türk Dilinin Çekildiği Önemli Bir Saha: Hindistan." *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 6/1, 11-17.

Özsoy, Ö. (1994). *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*. Fecr Yayınları: Ankara.

Öztürk, Y. N. (1985). "Bir Fıtrat Dini Olarak İslam'ın Karakteristikleri." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 257-276.

Öztürk, Y. N. (1990). *Dîn ve Fıtrat*. Yeni Boyut Yayınları: İstanbul.

Öztürk, Y. N. (1996). *Yeniden Yapılanmak Kur'âna Dönüş*. Yeni Boyut Yayınları: İstanbul.

Qureshi, H. I. (2012). *The Struggle for Pakistan*. Karachi University: Karaçi.

Palabıyık, H. (2012). *Orta Asya'da İslam:Temsilden Fobiye II*, Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi: Ankara.

Peres, G. (2012). *Uyuyan Adam*. Sosi Dolanoğlu (çev.), Metis Yayınları.

Radhakrishnan, S. (1993*). The Hindu View of Life.* Harper Collins Publishers: Delhi.

Rahim, M. A Chugtai., M. D. Zaman., W. Hamid, A. (1967). A Short Hıstory of Pakıstan Book Four. Karachı: The Inter Services Press Limited.

Rahman, F. (1996). *Ana Konularıyla Kur'ân*. Alparslan Açıkgenç (çev.). Ankara Okulu Yayınları: Ankara.

Rahman, F. (1999). *İslâmî Yenilenme Makaleler II*. Adil Çiftçi (çev.) , Ankara Okulu Yayınları: Ankara.

Rahman, F. (2018). *İslam*, Mehmet Dağ-Mehmet Aydın (çev.). Ankara Okulu Yayınları: Ankara.

Rençber, F. (2017). "İslam Birliği İnşâsında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları." *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10/1, 77-102.

Sayar, S. (2013). "Annemarıe Schımmel'e Göre Muhammed İkbâl." *Hece Dergisi*, 17/25, 426-430.

Schimmel, A. (2012). *Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl*. Ötüken Yayınları: İstanbul.

Sırma, İ. S. (1997). İkbâl'in Düşüncesinde "la" ve "illa'nın Analizi." *Muhammed İkbal kitabı (Uluslararası Muhammed İkbal Sempozyumu Bildirileri*, 1-2 Aralık, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 99-103.

Sırma, İ. S. (2018). "Gençliğin Problemleri," 15-16 Ekim, *Bingöl Üniversitesi Uluslararası Modern Çağda Gençliğin Anlam Arayışı Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi, Bingöl, 41-43.

Soofizadeh, A. (2020)."Cemaleddin Afganî'nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi." *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 4/2, 118-127.

Soydan, C. (2013). "İkbâl'in İslam Dünyasına Bakışı." *Hece Dergisi*, 17/25, 205-213.

Soydan, C. (2016). *İkbale Dair*, Hece Yayınları: Ankara.

Stowasser, B. (1984). "Ibn Khaldun'un Tarih Felsefesi: Devletlerin Ve Uygarlıkların Yükseliş ve Çöküşü." *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39/1, 173-181.

Şahbaz, D. (2020). "Muhammed İkbâl'in Mektuplarında Pakistan Tasavvuru ve Muhammed Ali Cinnah'a Tavsiyeler." *Nüsha*, 20/51, 1-14.

Şahin, D. (2014). "Muhammed İkbal'in Düşüncesinde Kur'an'ın Yeri." *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/6, 19-46.

Şahin, H. (2016). "İhya Islah Hareketleri ve Selefilik İrtibatı." *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 9/1, 1-37.

Şahin, M. (2019). Hindistan'ın Taksimi Ve Pakistan Devletinin Kuruluşu. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Lisansüstü Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Kırşehir.

Şeriati, A. (1987). *Medeniyet Tarihi I*. İbrahim Keskin (çev.). Fecr Yayınları: Ankara.

Şeriati, A. (1997). *İnsanın Dört Zindanı*. Hüseyin Hatemi (çev.). İşaret Yayınları: İstanbul.

Şeriati, A. (2007). *Biz ve İkbâl*. Derya Örs (çev.). Fecr Yayınları: Ankara.

Şimşir B. N. (1958), "Pakistan Devleti'nin Kuruluşu.", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13/4, 129-179.

Şirvanî, L. A. (2011). *İkbâl'in Konuşma Ve Yazıları*. Can Ceylan (çev.). İnkılab Yayınevi: İstanbul.

Taylan, N. (1992). *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (C. 6, 157-161), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Taşcı, Ö. (2009). *İlk Kelâm Risâlelerine Göre Kader ve İnsanın Sorumluluğu*. İz Yayıncılık: İstanbul.

Taşcı, Ö. (2013). *Aydınlanma Oryantalizm ve İslam*. Sentez Yayıncılık: Ankara.

Taşcı, Ö. (2015). *Çağdaş Kelâm Düşüncesi Kelâm El Kitabı*. Grafiker Yayıncılık: Ankara.

Taşcı, Ö. (2016a). "Batının Hz. Muhammed Hakkındaki Düşünceleri -Lesnsig Örneği." *İslami Araştırmalar*, 27/1, 12-21.

Taşcı, Ö. (2016b). " Farklı Kültürlerle Birlikte Yaşama Anlayışının Gelişimine Kelamcıların Katkıları." *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, 1-9.

Taşcı, Ö. (2018). "İslam Öncesi Arap Fatalizm'inin İslam Sonrası Özgür Düşünce Gelişimine Etkisi." *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13, 47-54.

Taşcı, Ö. (2020). *Vahiy Dininden Sanal Dine*. Emin Yayınları: Bursa.

Tekin, M. (2012). "Batı'da Sekülerlik Ve Türkiye Müslümanlığının Seküler İçerimleri." *İnsan & Toplum*, 2/4, 181-204.

Temel, A. V. (2007). *Kur'ân'ı Kerim Açısından Taassubun Boyutları*. İz Yayıncılık: İstanbul.

Tolstoy, L. N. (2000). *İtiraflarım.* Ahmet Özpınar (çev.). Aden Yayıncılık: İstanbul.

Topçu, N. (1970). *Mehmet Akif*. Hareket Yayınları: İstanbul.

Topçu, N. (1999). *Ahlâk Nizamı*. Dergâh Yayınları: İstanbul.

Toshihiku, I. (2007). *Allah ve'l- İnsan fi-l Kur'an*. Hilal Muhammet el-Cihat (çev.). Merkezü Dirasât'il Arabiyye: Beyrut.

Tutar, H. (2007). *Zaman Yönetimi*. Seçkin Yayıncılık: Ankara.

Türer, C. (1994). Muhammed İkbal'de Din Felsefesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Kayseri.

Ülken, H. Z. (1999). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Ülken Yayınları: İstanbul

Ünal, A. S. (2018). "İbn Haldun'a Göre Akıl ve Bilginin Oluşumu", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 3/2, 259-272.

Waseem, F. (2014). Sir Sayyid Ahmad Khan and the Identity Formation of Indian Muslims through Education, *Review of History and Political Science*, 2/5, 131-148.

Vural, S. (2006). Hindistan'da İngiliz Yönetimi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Malatya İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Malatya.

Vural, S. (2022). "1857 Hint Ayaklanmasının Ekonomik Sebepleri." *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 30, 703-717.

Yalom, I. (2001). *Varoluşcu Psikoterapi*. Zeliha Babayiğit (çev.). Kabalcı Yayınları: İstanbul.

Yaran, C. S. (2018). *Müslümanın Edinmesi Gereken Ahlâkî Erdemler*. DİB Yayınları: Ankara.

Yaşar, S. (1988). *Muhammed İkbâl, Hayatı Sanatı, Mücadelesi*, Yeni Asya Neşriyat: İstanbul.

Yayla, Y. (2020). "Türkçesinde Mana Birleşmesi Problemi: Türkiye", "Gaye", "Hedef", "Maksat", "Amaç" örneği." *Rumeli Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 145-156.

Yıldırım, H. ve Gülengül, E. (2022). "İslam Düşünce Geleneğinde İhyanın Temellendirilmesi Problemi", *İhyâ*, 2,13-26.

Yılmaz, H. (2019). *Din Eğitimi ve Sosyal Barış*. Dem Yayınları: İstanbul.

Yılmaz, M. N. (2004, 14 Mayıs). Muhammed İkbal'i Dinlerken. Erişim Adresi: https://www.hurriyet.com.tr/muhammed-ikbal-i-dinlerken

Yiğit, F. (2022). "Taklit ve Taassup Üzerine Felsefi Bir İnceleme, Din ve Bilim." *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 5/2, 279-292.

Yonar, G. (2013). "Bir Medeniyet Tasavvuru Olarak Zinderud'un Tılsımlı Kapısı." *Hece Dergisi*, 17/25, 435.

Yörük, T. M. (2023). "Hindistan." *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 119.

Yörükoğlu, A. (1986). *Çocuk Ruh Sağlığı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: Ankara.

Yücel, T. (1993). *İslam İçin Ne Dediler*. İz Yayıncılık: İstanbul.

Yücel, T. (2021). " Modern İslam Düşüncesinde Eğitim Anlayışı, (Fazlur Rahman Muhammed İkbal ve Cemaleddin Afgani Örneği)." *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9, 1174.

Yüksel, E. (2005). *Sistematik Kelâm*. İz Yayıncılık: İstanbul.

Yüksel, İ. (2021). "Varoluşsal Anlam Arayışı ve Kutsalın Etkisi." *Genç Akademisyenler Birliği Sosyal Bilimler Dergisi,* 1/1, 81.

Yüksel, S. (2013). "Muhammed İkbalin Çağımıza Mesajı." *Hece Dergisi*, 17/25, 519.